

Vroegmiddeleeuwse funeraire diversiteit en de diepste dialectgrenzen in de Nederlanden

LUC VAN DURME

Abstract

The most prominent dialect boundaries in the Dutch language area run from north to south, ending in the southwest between the rivers Scheldt and Dender. Notably, one isogloss separates an eastern region with long vowels fronted by *i*-umlaut, from a western region lacking that feature. This paper examines the main historical linguistic perspectives on the origins of this complex phenomenon integrating historical and archaeological evidence.

A general explanation for the dialect boundaries posits a confrontation between an Ingvaemonic or North Sea Germanic movement from the west and a Frankish movement from the (north)east. The stabilisation of this confrontation, particularly the umlaut-isogloss between the Scheldt and the Dender, remains unresolved and is one of the most intriguing aspects of the Germanic colonisation of the region. Although historical sources are sparse, recent archaeological research has provided new insights. Archaeology, which studies human traces left in the ground - including living forms, artefacts, agriculture and burial practices - has revealed that early medieval cremation rites coincide with the umlaut-isogloss in that region, revealing a convergence between archaeological and historical linguistic evidence.

Northern populations, familiar with Ingvaemonic customs, practised cremation, giving the oldest Ingvaemonic elements in the

Low Countries both a cultural and linguistic identity. Alongside the Franks, the Saxons also contributed significantly to the colonisation history of the area. Therefore, it is essential to outline the historical knowledge of the first appearances of the Saxons, Franks and Thuringians and their interactions.

Contemporary sources such as the Byzantine author Procopius (c. 550) are valuable for a better understanding of colonisation on both sides of the Channel and the North Sea. The roots of the umlaut-isoglosses in the Ingvaemonic continuum prompt a discussion of Ingvaemonisms and their early manifestations, including place names ending in *-inga haim*, within the broader context of the Dutch-Roman language boundary.

Inhoud

1.	Inleiding	141
2.	Auteurs over het ontbreken van umlaut op lange vocaal in het westen	142
2.1.	J. Goossens	142
2.2.	M. Gysseling	143
2.3.	A. Buccini	143
2.4.	J. Van Loon	145
2.5.	P. Schrijver	145
2.6.	M. de Vaan	150
2.7.	N. van der Sijs	152
2.8.	Conclusies	152
3.	Archeologen aan het woord: crematie- en inhumatie ritueel als marker. Migratietochten en kolonisatie te land en te water in de Nederlanden	153
3.1.	Archeologische markers, 'Vroegoudsaksisch' en 'Merovingisch'.	153
3.2.	De 3 ^{de} en 4 ^{de} eeuw	156
3.3.	De 5 ^{de} eeuw en later	158
3.3.1.	Het crematieritueel in het licht van nieuw archeologisch onderzoek	159
3.3.1.1.	Oost-Vlaanderen: een verkenning	159
3.3.1.2.	De Scheldevallei en haar oostelijk achterland	162
3.3.1.2.1.	Saksen te water	162
3.3.1.2.2.	Saksen aan land	164
3.3.1.3.	Buiten de Scheldevallei	167
3.3.1.3.1.	Het westen.	167
3.3.1.3.2.	Het oosten	168
3.3.1.3.3.	Utrecht	169
3.3.1.3.4.	Friesland	169
3.3.2.	Conclusies	170
3.3.2.1.	De Saksische invalsroutes	170
3.3.2.2.	Verrassende interdisciplinaire convergenties	171
4.	Saksen, Franken en Thuringers in het licht van de bronnen, de archeologie en de naamkunde	172
4.1.	Saksen	172
4.2.	Franken	174
4.3.	Thuringers	179
5.	Naast archeologie: taalkunde als wegwijzer in de vroegmiddeleeuwse koloniatiegeschiedenis	180
5.1.	De Scheldevallei en haar oostelijk achterland als barrière. Het Saksische aandeel in de boetsering van het dialectlandschap	180

5.1.1.	Het Ingweonse continuüm	181
5.1.2.	Mogelijk vroege ingweonismen	182
5.1.3.	Zeker vroege ingweonismen	185
5.2.	Buiten de Scheldevallei	191
5.2.1.	Het Verre Westen	191
5.2.2.	De continentale kustgebieden	196
5.2.3.	Engeland	199
6.	Een terugblik. De dialectgrenzen in de Nederlanden. 'Vroegoudsaksische' inbreng	203
7.	De genese van de Diets-Romaanse taalgrens en de namen op <i>-inga haim</i> en op <i>-sali</i>	206
7.1.	De namen op <i>-inga haim</i>	209
7.1.1.	M. Gysseling: een uitstraling vanuit Artesië-Ponthieu	209
7.1.2.	De receptie van M. Gysselings opvatting	211
7.1.3.	Een Cross-Channelaangelegenheid in het raam van het Ingweonse continuüm	212
7.2.	De namen op <i>-sali</i>	217
8.	Slot	220
	Literatuur en bronnen	223

I. Inleiding

De diepste dialectgrenzen in het Nederlandse taalgebied lopen alle van noord naar zuid en eindigen voor het zuidwesten in het gebied tussen Schelde en Dender. De markantste ervan vormt de isoglosse tussen een oostelijk gebied met umlaut op lange vocaal en een westelijk gebied zonder umlaut op lange vocaal. Deze bijdrage begint met een overzicht en een bespreking van de visies die gezaghebbende auteurs hebben ontwikkeld op de grondslagen van dat boeiend maar complex fenomeen.¹

Als algemene verklaring voor het verloop van onze dialectgrenzen wordt een confrontatie aangevoerd van een Ingweonse of Noordzeegermaanse beweging uit het westen en een Frankische beweging uit het (noord)oosten. De vraag waarom die confrontatie precies gestabiliseerd is in het gebied tussen Schelde en Dender met de genoemde umlaut-isoglosse als terminus, blijft echter onbeantwoord. Het blijft een van de meest fascinerende onderdelen van de Germaanse kolonisationstegeschiedenis van onze gewesten. Er zijn weliswaar historische bronnen voorhanden, maar ook die leveren maar weinig de precieze informatie aan. Gelukkig zijn er de resultaten van het archeologisch onderzoek van de jongste decennia. De archeologie bestudeert de sporen door de mens en zijn activiteiten in de bodem nagelaten: woonvormen, gebruiksvoorwerpen, landbouw en veeteelt, cultus inclusief funeraire gebruiken. Precies dat laatste luik van de genoemde discipline geeft een convergentie prijs van resultaten van de archeologie en van de historische taalwetenschap. Meer bepaald manifesteert zich in het gebied tussen Schelde en Dender een coïncidentie tussen de vroegmiddeleeuwse crematieritus aan de ene kant en de genoemde umlaut-isoglosse aan de andere kant. De vroegmiddeleeuwse funeraire diversiteit, niet enkel in de Scheldevallei,

(1) Ik dank de anonieme reviewers hartelijk voor hun kritische en bijzonder constructieve inbreng. In mijn erkentelijkheid betrek ik em. prof. dr. Hugo Thoen, die geduldig trachtte om mij op het rechte archeologische pad te houden. Ik mocht verder rekenen op de gewaardeerde deskundige hulp van dr. Rica Anaert en drs. Dirk Callebaut.

maar ook daarbuiten vormt daarom het tweede deel van deze bijdrage.

De crematieritus is eigen aan de noordelijke, met het 'Ingweoons' vertrouwde bevolkingsgroepen. In het licht van de historische bronnen krijgt het oudste 'Ingweoons' van de Nederlanden een cultureel én taalkundig gezicht. Naast de Franken, zijn het meer bepaald de Saksen die mede de koloniatiegeschiedenis van de Nederlanden blijken te hebben geschreven.

Het leek dan ook zinvol om even op te lijsten wat geschiedkundig bekend is over het eerste optreden van de Saksen, de Franken en de Thuringers en hun onderlinge contacten. Om de koloniatiegeschiedenis aan beide zijden van het Kanaal en de Noordzee nog beter te begrijpen is geluisterd naar een bijzonder waardevolle eigentijdse bron: de Byzantijnse auteur Procopius (ca. 550).

Het gegeven dat de umlaut-isoglossen hun wortels hebben in het 'Ingweoonse continuüm' geeft aanleiding tot een bespreking van ingweonismen in het algemeen en de vroegste fase van hun verschijnen in het bijzonder. Onder meer de bekende namen op *-inga haim* passeren daarbij de revue. Zulks gebeurt in een ruimer kader: dat van de genese van de Diets-Romaanse taalgrens.

2. Auteurs over het ontbreken van umlaut op lange vocaal in het westen

Aan het ontbreken van umlaut op lange vocaal in het westen hebben tal van auteurs hun beste pen versleten.

2.1. *ƒ. Goossens*

Volgens J. Goossens heeft de umlaut in het westen wellicht ook op lange vocaal gewerkt, de allofonische variatie moet er achteraf ongedaan zijn gemaakt (Goossens 1970, met kaart; Goossens 1980, 39-40). In 1988 besloot hij een bijdrage voor

de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde met de woorden “De vraag waar ik mee blijf zitten, luidt: Hoe komt het dat de strook Vlaanderen-Zeeland-Holland als enig gebied van het hele Westgermaans het fundamentele taalkenmerk bezat dat als vertrekpunt van de specifiek Nederlandse ontwikkeling moet worden beschouwd?” (Goossens 1988, 88, uitvoerig besproken in Buccini 1992, 275-325). “Maar hij was toen enorm dicht bij de oplossing! Uiteindelijk deed de geistesblitz van Anthony Buccini de vonk overslaan tussen Jan Goossens’ suggestieve vragen en Frans Van Coetsems contactlinguïstisch impositiemodel” (J. Cajot in Goossens 2009, 4, met verwijzing naar Goossens 1996).

2.2. *M. Gysseling*

“Denkelijk is de umlaut van lange vocaal en van diftong even oud als die van korte vocaal, dus 8ste eeuw. De onbetoonde *i* die de umlaut bewerkt heeft, is immers in de 9de eeuw tot *ə* verzwakt” (Gysseling 1975, 43). Hieronder verneemt men hoe J. Van Loon het verschijnsel differentieert en geografisch en chronologisch verfijnt.

2.3. *A. Buccini*

Op de beklemmende vraag waarom binnen het grote Germaanse taalgebied precies de drie-eenheid Vlaanderen-Zeeland-Holland het scenario is geweest van het ontbreken van umlaut op lange vocaal,² meent F. Van Coetsems (én J. Goossens’) leerling A. Buccini een preciezer antwoord te kunnen geven. Meer bepaald voert hij aan: 1. de factor taalcontact binnen de Germaanse dialecten ten onzent en 2. een ongelijke fonologische chronologie. Het door ‘Ingweonstaligen’ bevolkte westen kende volgens hem aanvankelijk gefonemiseerde

(2) Met uitzondering van het Gotisch, wat een chronologische grondslag heeft.

lange umlautklinkers. Die sprekers stonden plots oog in oog met de Frankische nieuwkomers die nog in de aanloopfase van de secundaire umlaut zaten. De ‘Ingweoonstaligen’ raakten de tel kwijt, waarbij het volgende scenario moet hebben plaatsgevonden: “In ieder geval, als de Ingweoonse spreker de klinker van Frk. **fōti* (zelfs met lichte palatalisatie of palatale naslag) met die van zijn eigen vorm **fōtə* niet heeft kunnen identificeren, dan zal hij hem waarschijnlijk hebben uitgesproken met dezelfde klinker die hij in zijn vertolking van Frk. **fōt* [de singularisvorm] gebruikte” (Buccini 1992; Buccini 1995, 48-49). A. Buccini onderscheidt drie polen in het vroege taallandschap van de Nederlanden: Kustingweoons, Oudnederlands en oostelijk Frankisch. Het Oudnederlands met het vermoedelijke epicentrum in Oost-Vlaanderen zou zich vroeg als cultuurtaal geprofileerd hebben door het afgooien van zowel uitgesproken oostelijke tendensen (zoals de secundaire umlaut) als westelijke tendensen (zoals de palatalisaties).

In 2003 verdedigde A. Buccini zijn opvatting opnieuw (“... it seems clear that at some point, Ingvæonic speakers abandoned their native speech and acquired Franconian. If, at least in certain important areas, this contact occurred in the mid to late 7th or early 8th century, it seems likely that the Ingvæonic speakers, in the process of acquiring Franconian, would not only have imposed various features from the stable domains of their language onto Franconian, including non-prominent vowels, but would have failed to acquire non-salient, sub-phonemic processes of the target language; in other words, they would surely have acquired Franconian without any incipient secondary *i*-umlaut process (if present) and in addition without *i*-umlaut conditioning factors in many or most positions”) en reikte daarbij een viertal nuttige handvaten aan, waarvan het laatste uitgroeide tot een afzonderlijk, lezenswaardig hoofdstuk onder de titel *The sociohistorical background to the genesis of Dutch* (Buccini 2003, 195, 206, 207-217).

De bovenstaande voorstelling is doordacht maar vrij gecompliceerd. Ze veronderstelt voor de ‘Ingvæonic speakers’ zowel het vermogen om het binnenkomende Frankisch te beïnvloe-

den als de onbekwaamheid om er bepaalde articulatienuances in te herkennen en uit over te nemen. Hoe dan ook, het beeld van een confrontatie tussen twee dialectgroepen blijft een erg valabele insteek voor het umlaut-debat.

2.4. *J. Van Loon*

J. Van Loon is voorstander van een puur fonologische benadering. Hij gaat uit van 1. het gegeven dat lange vocalen resistenter zijn tegen beïnvloeding van omgevende klanken, een universeel fenomeen en 2. de umlautfactor in het westen na lange vocaal een articulatieverlaging/ontspanning had ondergaan: $i > \text{ɪ}$ of e (maar nog geen volledige verdoeffing tot ə). Zo kon daar (omstreeks 900) geen umlaut op lange vocaal meer plaatsvinden. In de dialecten ten oosten van de lijn Denker-Zuiderzee behield de umlautfactor echter wel zijn gesloten articulatie (Van Loon 2014, 159-165, 178). J. Van Loon trekt de vergelijking door met de verbreiding van *ei* versus *ee* uit Germ. *ai* in de Zuidelijke Nederlanden. Bij Germ. *ai*, met de waarde van een lange vocaal, was de *i* in de volgende lettergreep al zodanig afgezwakt, dat die geen steun meer kon geven aan het laatste segment van *ai*, met in het West-Nederlands evolutie tot scherplange *ee* als gevolg (Van Loon 1995; Van Loon 2014, 163-164).

2.5. *P. Schrijver*

Steunend op een verbluffend gedocumenteerd en gestructureerd vergelijkend overzicht tussen de vocaalsystemen van de dialecten van de Belgische Galloromania (Picardisch vs. Waals) en van de aansluitende Belgische Germania (Vlaams vs. Brabants en Limburgs), kwam de Nederlandse indo-europaanist P. Schrijver in 2014 tot de bevinding dat de grenzen van de onderscheiden dialectische vocaalsystemen de taalgrens dwarsen van zuid naar noord en dus ouder moeten zijn dan de taalgrens, wat hem de werking van een Latijns substraat (dat

volgens hem zelfs tot in het 4de-eeuwse Gelderland actief was) liet veronderstellen: “A Romance speaking population that was present in the Low Countries shifted to speaking Germanic when, sometime in the early medieval period, Germanic had become the language of the socio-political elite. This population replaced the Germanic rule of secondary *i*-umlaut, which was foreign to Romance, with the Old French rule of spontaneous fronting of **ū*, **u*, and **uə*. Spontaneous fronting accordingly is an Old French substratum feature in Dutch ... This type of Gallo-Dutch became so popular that it spread among monolingual speakers of Dutch further north” (Schrijver 2014, 150-151).³ In die publicatie wordt over de rol van het Keltische substraat dat P. Schrijver vroeger in het ‘Kustnederlands’ had verondersteld (Schrijver 1999) niet langer gerept. Die rol lijkt P. Schrijver voortaan te willen reduceren tot het Fries. Het Keltisch van de Romeinse tijd situeert hij nu (enkel nog) tussen de estuaria van de Rijn en de Ems, wat hem finaal laat besluiten: ‘It is interesting to contrast the linguistic history of the area south of the lower Rhine, where the Dutch language arose. As I have argued elsewhere (Schrijver 2014, 122-157), Dutch resulted from a language shift by an originally Latin (rather than Celtic) speaking population to Germanic. Hence it is possible to state that the difference between Dutch and Frisian was the result of different socio-political events on either side of the Roman *limes*’ (Schrijver 2017, 51-52).

P. Schrijvers opvatting stoelt dus op een in de 4de eeuw goeddeels door Latijnstaligen bevolkt Vlaanderen. Hoe het in werkelijkheid zat met de demografische situatie in een gebied als de streek tussen de Zenne en de Leie in de 4de eeuw, verneemt men van de archeologen M. Rogge en F. Vermeulen (Rogge 1996, 102; Vermeulen 1992, 256). Hun bevindingen luiden als volgt.

(3) Vóór hem hadden anderen al gepoogd hier hun stem te laten horen, zij het in tegengestelde zin, zo P.K. King, over het verzet tegen de ‘Nasalschwund’ zoals in *monde-muide*, met een kaart. Hij besluit: “Zo zien we hoe Gallo-Romaanse taaleigenschappen, door de zuid-westelijke Nederfranken op Nederlandse taalbodem ingevoerd, hun aandeel bijdroegen tot enkele typisch Nederlandse afwijkingen van Inguaeoonse ontwikkelingen” (King 1966, 21).

Na de Germaanse invallen van het derde kwart van de derde eeuw noteert men een scherpe breuk in de bewoning van zowel de *vici* op de Brabantse en Zuid-Vlaamse leemgronden als van die in de Vlaamse Zandstreek. Veelzeggend is ook dat omstreeks 275 aan de grond toevertrouwde muntschatten niet meer werden opgehaald. Vanaf de late derde eeuw en in het begin van de vierde eeuw is er dan een kortdurende nabloei van Romeinse aanwezigheid, zo in Wervik, Kortrijk, Velzeke, Blicquy, Asse en Elewijt. Het kan hier niet langer gaan om restanten van de oude Gallo-Romeinse bevolking, maar veeleer om bewoning gerelateerd aan een vernieuwde militaire strategie, met de Germania als recruteringsgebied. In Kruis-houtem komt aan de nabloei van het Romeins Imperium een definitief einde kort na 350. De allerlaatste munten dateren er van 364/378. Zulks duidt binnen de landelijke ruimte op een vacuüm. Ten laatste vanaf het vierde kwart van de vierde eeuw ziet men in de Leie-Schelderegio nieuwe nederzettingen, maar dan met een Germaans karakter tot stand komen. Zowel in Asper aan de Schelde als in Sint-Martens-Latem aan de Leie, wijzen het gevonden aardewerk, de hutkommen (*Grubenhäuser, sunken huts*) en de gebruiksvoorwerpen op die Germaanse herkomst.

Voor de Rijndelta is dat ook het standpunt van T. Derks en N. Roymans: sterke bewoningsdiscontinuïteit tijdens de overgang van de late Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen (Derks & Roymans 2002, 103), wat ook geldt voor het dekzandplateau tussen Schelde, Demer en Maas: vanaf 250/270 geen bewoning meer (Theuws & Hiddink 1996, 76).

Dat hele beeld wordt bevestigd door de resultaten van recent gespecialiseerd onderzoek op aardewerk en mantelspelden verricht door V. Van Thienen, voor wie de laat-Romeinse bewoning in de Lage Landen bestond uit “rurale samenlevingen gekenmerkt door kleine zelfvoorzienende gemeenschappen naast overwegend militaire zones” (Van Thienen 2016, 547).

P. Schrijvers negeren van de drastische bevolkingsterugloop vanaf ca. 275 en het steunen op het ongestoorde voortbestaan van de Gallo-Romeinse beschaving is in tegenspraak met wat

archeologisch als een paal boven water staat. Hooguit kan gerekend worden met een zeer sterk uitgedunde en marginale bevolking,⁴ net voldoende om de *traditio nominum* ('de overdracht van (een aantal) namen') te verklaren.

De conclusie moet dan ook luiden dat substantiële substraatwerking in de door P. Schrijver geschetste context van 'Gallo-Dutch' een onhoudbaar denkspoor is. Voor zijn theorie over het overslaan van de 'Latijnse' \bar{u} naar de Nederlanden in het bijzonder hebben andere auteurs erg valabele opvattingen bezorgd.

Het ontstaan en de evolutie van de palatalisatie $\bar{u} > \bar{y}$, inderdaad een typisch Nederlands verschijnsel dat in de omringende Germaanse dialecten onbekend is, is bestudeerd door M. Fouché en M. Gysseling (Fouché 1969, 203-207; Gysseling 1975, 54-55). De haard van de palatalisatie van \bar{u} lag in Île-de-France (tweede helft 8ste eeuw-9de eeuw), vanwaar ze niet veel later verder uitgestraald is naar het Picardisch, het westelijke Waals, het Champenois, het westelijke Lorreins en het Normandisch. In Normandië, dat in 911 als nederzettingsgebied toegewezen werd aan de Denen, nemen de Scandinavische toponiemen er nog aan deel, b.v. Étainhus (Seine-Inf.) uit *steinhūs*. In het oostelijke Lorreins en het Bourgondisch ziet men de palatalisatie pas verschijnen vanaf de 13de eeuw. Ze is nooit doorgedrongen tot Noord-Oost-Wallonië, waar de provincie Luik en het noorden van de provincie Luxemburg nog steeds de oude \bar{u} bewaren. Ook het grootste deel van het Nederlandse taalgebied, namelijk Vlaanderen, Brabant, Holland, Utrecht en de IJsselstreek, nam aan de palatalisatie deel. Net zoals bij het opgeven of bewaren van h , dwarst de grens tussen \bar{y} en \bar{u} de taalgrens bij Landen. Dat wijst erop dat de palatalisatie vanuit het zuidwesten 'over een breed front tegelijk in Romaans en Germaans gebied' moet zijn opgerukt, meer bepaald tot aan de grens tussen het hertogdom Brabant en het prinsbisdom

(4) Zo in het (volgens M. Gysseling nooit geromaniseerde) gebied tussen de kust en de Schelde. Geen wonder dat precies daar de naam van de volksstam 52 v. Chr. *Menapii* tot diep in de Middeleeuwen als gouwnaam kon overleven: 1019-30 in *pago Mempisco*, 1066 in *Menpisco*.

Luik. Voor het Nederlands kan de palatalisatie in de 12de eeuw worden geplaatst. Zoals M. Gysseling het formuleert, kan men hier spreken van een zgn. taalbondverschijnsel (zie hierover Van der Sijs 2020, 22-24 en 75), dat teruggaat op geografische nabijheid en taalcontact. Omdat de hele voorstelling een genese (met bijgevolg een chronologie) als basis heeft, dient men echter te concluderen dat hier wel degelijk rechtstreekse beïnvloeding wordt verondersteld.

Naast M. Fouché en M. Gysseling onderwierp J. Van Loon de palatalisatie $\bar{u} > \bar{y}$ aan een diepgaand onderzoek, waarbij hij met name kritiek uitbracht op de bovenstaande ‘externe opvatting’. Hij merkt op dat het weinig aannemelijk is dat een exogeen foneem zich op zo korte tijd over een heel taalgebied kon verspreiden en komt tot de conclusie dat de oorzaak van de palatalisatie $\bar{u} > \bar{y}$ moet worden gezocht in spanningen binnen het Vroegmiddelnederlandse vocaalsysteem zelf (Van Loon 2014, 216-217). Men kan ook nog opperen dat men bij een expansie vanuit het Romaanse taalgebied veeleer een golflandschap binnen het westelijke Nederlands zou verwachten dat van zuidwest richting noorden afneemt.

P. Schrijvers opvatting botst op nog andere bezwaren. Zo zou een Laatlatijns substraat ten onzent zich in tal van andere evoluties hebben gemanifesteerd. Tot de bekendste behoort de Laatlatijnse palatalisatie leidend tot assiblatie van *k* vóór palataal zoals in Moerzeke uit **Mauriciaco*, met in de Galloromania een vroegmiddeleeuws vervolg in Germaanse woorden zoals **baki-* > *baiz*. Binnen het raam van P. Schrijvers ‘Gal-lo-Dutch’ zou die laatste vorm in Vlaanderen hebben geleid tot duizenden namen op *-betse* i.p.v. op *-beke*, etc. H. Kuhn, M. Gysseling en vooral J. Van Loon (b.v. Van Loon & Wouters 1991) hebben er in tal van studies op gewezen dat van de komst van Caesar tot het vertrek van de Romeinen met name het Germaans aanzienlijke sporen heeft nagelaten. M. Gysseling schreef in 1960 dan ook: “De toponymie bewaart dus meestal de autochtone, niet-Latijnse klankstand, alsof er geen romanisatie was geweest. Het is niet uitgesloten dat in bepaalde gewesten de Germaanse nieuwkomers in de 5de eeuw een

nog niet helemaal uitgestorven ouder Germaans aantreffen” (TW, 1122-1123).

Ten slotte had P. Schrijver kennis kunnen nemen van het hoofdstuk ‘De spontane palatalisatie. Een Nederlands-Picardisch parallel’ in Ryckeboer 1997, 147-169, met de veronderstelling van een samenhang tussen de spontane palatalisatie en de Saksische kolonisatie.

2.6. *M. de Vaan*

In 2017 nam ook M. de Vaan deel aan het debat: De Vaan 2017. In een hoofdstuk onder de titel ‘Language shift or language continuity’ over de respectieve standpunten van A. Bucini en J. Van Loon, kwam hij tot de volgende conclusie. Net als in het Oudengels, kende het ‘Proto-Friese’ substraat in het westen van de Nederlanden een systeem van onbetoonde klinkers waarbij de onbetoonde *-i* weliswaar bewaard was, maar zijn kracht als umlautfactor na de 7de eeuw kwijt was. Binnen de context van een veronderstelde gemengde Fries-Frankische kustbevolking tussen de Rijn en het Zwin onderdrukten de Kustfrankische dialecten sterker dan in het binnenland de onbetoonde vocalen, wat leidde tot de neutralisering van de werking van umlaut. Deze innovatie straalde dan verder uit naar Vlaanderen, zelfs tot de Denderstreek, maar daar in zeer lichte mate (De Vaan 2017, 523-526). In 2018 besprak M. de Vaan de problematiek nogmaals (De Vaan 2018, 80-84). Ingweoons bleef Proto-Fries, de reconstructies bleven het eveneens (Proto-Frisian **fōt* – **fe:tə*), net als het scenario waarbij het Proto-Fries in de vroege middeleeuwen verder afdaalt naar Vlaanderen: “The speakers of Proto-Frisian adopted Franconian **fōt* – **fōti* as **fōt* – **fōtə*, since they did not have unstressed *i* anymore” (De Vaan 2018, 84).

J. Taeldeman gelooft echter niet dat Vlaanderen ooit Fries gebied was: “Daß Flandern selbst je friesisches Gebiet war, bezweifle ich aber sehr” en “obwohl ich mich hier nicht geneigt fühle zu behaupten, daß das Altflämische ein ausgeprägtes friesisches Substrat hatte”, met bewijsvoering (Taeldeman

1982, 288). Het kan evenwel niet worden ontkend dat het gehele Westnederlands sporadisch een oude Ingweoonse trek zoals de evolutie *au* > *ā* deelde met het Oudfries, maar ook met het ‘Vroegoudsaksisch’ (zie 5.1.1). M. Gysseling wil exclusief Friese taalinslag tot in de Vier Ambachten alvast laten opklimmen tot de tijd van *Magna Frisia*, het Friese koninkrijk dat in de 8ste eeuw tot het Zwin strekte. Hiervoor haalt hij aan: 1. de naamgeving op *-deel* (vgl. Leeuwarderadeel, ...) zoals 1250/75 *Nordeel ende Borghdeel ende Stelantder deel* in de heerlijkheid Steenland en 2. het gebruik van de woordvorm *scoutate* (naast *scouthete*) 1277 Axel, 1279 Saaftinge, 1297 Zierikzee (en in de 14de en 15de eeuw veelvuldig in de Vier Ambachten) (Gysseling 1993, 170). De hoge ouderdom van deze Friese invloed kan men echter betwijfelen. Gaat het hier niet veeleer om Friese betrokkenheid in de tijd van de inpoldering? Een poldernaam als Smachtiaan in Hontenisse bij Hulst wijst alleszins in die richting: 1293 *en vn lieu kon apele Smachtian*, 1372 *in die polre van Smachtiaen*, 1451 *in Smachtiaenspoldre*. Ten grondslag ligt hier de persoonsnaam *sMaech* (vgl. in Hulst als schepen 1392 *Pieter de Maech*, Debrabandere 1999, 397, elders *sMaech*, *Smagge*, ...), waaraan het onder Friese invloed ontstane *-tiaen* is toegevoegd, dat men vooral in het 14de -eeuwse Noord-Holland vindt. Als lokaal fabrikaat uit het einde van de 13de eeuw kan Smachtiaan dus niet pleiten voor een oude datering van Friese invloed in Zeeland, wat evenmin opgaat voor *-deel*. Dat geldt ook voor de Hulstse achternaam Everdei en voor het frisische Hulst 1260 *wenesdaghes*, bij **wōdinas daga* ‘woensdag’ (Van Loon 2017, 55), met Friese *e* maar zonder Fries *-dei*. De ouderdom en de talige impact van het Friese koninkrijk in de Hollandse en vooral in de Zeeuwse kustgebieden mogen niet overschat worden. Het Friese koninkrijk stelde niet meer voor dan een kortstondige politieke expansie, die haar hoogtepunt kende van 650 tot 734.

Gesteld dat Vlaanderen tot de Canche in de 5de en 6de eeuw Fries gebied was geweest, dan had alleen al de factor ‘geografische nabijheid’ ervoor gezorgd dat de kloof tussen Nederlands en Fries nooit zo groot was geworden. Hiermee is evenwel ook weer niet beweerd dat in het noorden van de Lage Landen,

meer bepaald in Utrecht met zijn oude bisschopszetel, het Ingweoons niet mede gedragen werd door een Oudfriese onderlaag.

2.7. *N. van der Sijs*

N. Van de Sijs legt de umlaut-problematiek op bevattelijke wijze uit en stelt ook wel de voortreffelijkste verklaring voor: opgave van de heldere *-i* na lange syllabe bij de ‘kustbevolking’. Ze schetst terecht hoe A. Buccini die problematiek laat wortelen in taalcontact tussen sprekers van het Frankisch en de ‘kustbevolking die Noordzeegermaans sprak’. Zij stelt verder dat het moeilijk is om de visies van P. Schrijver (Latijnse invloed) en M. de Vaan (Friese invloed) te accrediteren. Over de wel erg fundamentele inbreng van M. Gysseling en vooral van J. Van Loon (neutralisatie van *-i* na lange syllabe) rept ze echter met geen woord (Van der Sijs 2014, 60). Zij schrijft de verklaring geheel en al toe aan A. Buccini, die echter zelf zijn vragen heeft bij J. Van Loons opvatting (zie Buccini 2003, 195-196). Ook de vrij brede omschrijving ‘kustbevolking’ is vatbaar voor revisie.

2.8. *Conclusies*

Uit al het bovenstaande kan men concluderen dat bij de verklaring van het ontbreken van umlaut op lange vocaal in de regio Vlaanderen-Zeeland-Holland (en alleen daar binnen het huidige Germaanse taalgebied) twee feiten in acht dienen te worden genomen. Ten eerste is er een confrontatie/symbiose geweest tussen een bevolkingsgroep die een taal sprak met een Ingweonse inslag en de Frankischsprekende nieuwkomers. Ten tweede blijkt uit het dialectgeografische beeld dat een overdracht van de opgave van de heldere *-i* na lange syllabe (waardoor umlaut onmogelijk werd) op de genoemde nieuwkomers zeer waarschijnlijk is. Men kan er dus vanuit gaan dat de umlautsfactor geneutraliseerd was in de taal met een Ing-

weonse inslag, veeleer op spontane wijze dan door een soort spraakverwarring bij het contact met de nieuwkomers. Die visie probeer ik hieronder verder te verdedigen en uit te werken. Nog m.b.t. P. Schrijvers' theorie: ze is origineel maar weinig geloofwaardig omdat ze te veel drijft op een onbewezen prominente Latijnssprekende bevolkingslaag in de Lage Landen bij de overgang van de late Keizertijd naar de vroege Middeleeuwen en op een wazige wolk van latere vocaalsystemen aan beide zijden van de taalgrens.

Hierboven liet de archeologie haar licht al een beetje schijnen. Hieronder doet ze dat een tweede (en uitvoeriger) keer in de aanloop naar de essentie van de onderhavige bijdrage, die een poging wil zijn tot de verklaring van het verloop van de diepste grenzen van het Nederlandse taalgebied en de ermee verbonden umlautskwestie.

3. Archeologen aan het woord: crematie- en inhumatieritueel als marker. Migratietochten en kolonisatie te land en te water in de Nederlanden

Het ondersteunen van een linguïstisch debat met een omstandige beschouwing rond een archeologisch item (zoals het funeraire ritueel tijdens de vroege middeleeuwen hieronder) kan bij taalkundigen de wenkbrauwen doen fronsen. Toch is die onderneming niet onlogisch: taaltoestanden en -bewegingen zijn onlosmakelijk verbonden met reële menselijke activiteiten. Interdisciplinaire benadering lijkt daarom wel een onontbeerlijke sleutel tot de ontrafeling van taalkundige scenario's die de vroege middeleeuwen toebehoren.

3.1. *Archeologische markers, 'Vroegoudsaksisch' en 'Merovingisch'*

VoorFrankische identiteit kan het inhumatieritueel als marker doorgaan. Toen de Franken met het Imperium in contact

kwamen, speelden bij het beïnvloedingsproces mee: de dienst in het leger (waar de *sermo castrensis* klonk), handelsbetrekkingen, persoonlijke banden en cultus (Banniard 1996, 574-75), waarvan het grafritueel toch wel het betrouwbaarste onderdeel is. Een geschenk van de archeologie, zeker waar de teksten nog grotendeels zwijgen en, als ze later verschijnen, de waarheid soms overschaduwden door de propagandistische context waarin ze tot stand zijn gekomen.

Het vroegmiddeleeuwse crematieritueel in de Nederlanden kan dan weer worden beschouwd als eersterangsmarker van Saksische culturele identiteit.⁵ Een andere materiële marker van Saksische identiteit is het zeer typische aardewerk. Het gaat hier om handgevormde, vrij zacht gebakken en veelal versierde keramiek die grotendeels teruggaat op het prototype van de wijdmondige geknikte *Schalenurne* van vroeger. Ook sieraden kunnen als marker worden benut, woonvormen eveneens. Een laatste belangwekkende marker zijn de boegbeelden van Saksische vaartuigen opgebaggerd uit de Schelde. Op al die markers wordt hieronder verder ingegaan.⁶

Men kan het erop wagen om, op grond van de bovenstaande archeologische markers én van het eigentijdse narratief, dat eveneens nog ter sprake komt, op die culturele identiteit omstreeks 450-500 met grote voorzichtigheid het taalkundige label ‘vooral Vroegoudsaksisch’ (tussen aanhalingstekens, ter weergave van de betrekkelijkheid van de term) te kleven. Net als het ‘Vroegoudfries’, wordt het ‘Vroegoudsaksisch’ gerekend tot de tak van Tacitus’ *Ingvaeones*, met wie het Ingwe-

(5) Diametraal hiertegenover staat een (onaanvaardbare, onder meer door het negeren van de chronologische factor) opvatting als die van F.E. Lippok, die de tegenstelling tussen inhumatie en crematie wil herleiden tot een aangelegenheid van ‘voor elk wat wils’: “The central idea is that the context of the funeral may have allowed different members of society various degrees of influence and reflection in the process and performance of mortuary rituals” (Lippok 2020, met een kaart van de verhouding inhumatie/crematie voor Nederland, België en het Duitse Rijnland).

(6) Andere markers zijn wapens zoals de Saksische/noordelijke *sahs*, het kortzwaard met sterk afhappende punt. Veelbelovend is het postdoctorale onderzoek over ‘materialiteit van lokale gemeenschappen in de 5de eeuw’ van V. Van Thienen (UGent 2021-2023), zie Van Thienen 2020.

oonse continuüm in het licht van de taalgeschiedenis treedt. Met name als mededragers van dat continuüm heeft het ‘Vroegoudsaksisch’ in de Nederlanden tal van invloeden nagelaten, die hieronder onder de noemer ‘ingweonismen’ uitvoerig aan bod komen. Doordat de grens van Saksisch en Frankisch in de 4de-5de eeuw nog flinterdun moet zijn geweest en vooral doordat de vorming van dialecten nog aan de gang was, is het echter onmogelijk nog rechtstreekse elementen van het ‘Vroegoudsaksisch’ in de Nederlandse dialecten of in de schriftelijke overlevering ervan te vinden. Men zal dan ook tevergeefs speuren naar littekens van b.v. de eenheidspluralis (*wi, gi, sia helpad*), het kenteken dat het Oudsaksisch van het Nederfrankisch ging onderscheiden en het aan de kant van het Oudengels en het Oudfries plaatste ...

Onder *Saxones* zijn mogelijk ook andere stammen zoals de Sueven, Warinen en Erulen te begrijpen. M. Gysseling situeert aan de continentale kusten van noord naar zuid: Friezen, Warinen, Sueven, (mogelijk) Erulen, (mogelijk) Jutten en Saksen (Gysseling 1981, kaart op p. 105). Verder deelt hij mee: “In 880, zo berichten de *Annales Vedastini*, werden Menapiërs en Sueven uitgemord door Noormannen. Men kan zich moeilijk aan de indruk onttrekken dat ten minste in een deel van deze getuigenissen met *Suevi* Zeeuwen worden bedoeld. Zij zijn misschien afstammelingen van een noordelijke Suevengroep uit Oost-Holstein” (Gysseling 1981, 108-109). Laat hierbij echter duidelijk zijn: in wat volgt, zullen niet zozeer de continentale kuststroken, maar veeleer de boorden van de Scheldevallei een bijzondere rol spelen.

Vaak wordt de periode 6de-8ste eeuw als ‘Merovingisch’ betiteld. Men moet echter opmerken dat Merovingisch geen archeologische, maar een historische term is: van 430 tot 751 heerste de familie van de Merovingen over de Franken, vandaar ‘de Merovingische tijd’; in 751 namen de Karolingen de heerschappij van de Merovingen over. Wil men het hebben over een ‘Merovingische begraafplaats’, dan kan hiermee enkel een begraafplaats worden bedoeld die exclusief gekenmerkt wordt door het inhumatieritueel. Vanuit archeologisch standpunt verdient ‘vroegmiddeleeuwse begraafplaats’, met

onderdak voor zowel crematie als inhumatie, daarom de voorkeur.

3.2. *De 3de en 4de eeuw*

Vanaf het feitelijke ineenstorten van het Imperium in de Nederlanden omstreeks 260/270 had de eerste Germaanse immigratie binnen de rijksgrenzen vrij spel gekregen.

De Germaanse aanwezigheid is goed te traceren dankzij de resultaten van recent archeologisch onderzoek: aardewerk verschaald met vulkanisch materiaal uit het Noord-West-Duitse morenengebied, dat naar Nedersaksen als thuisland van de eerste pioniers verwijst.

H. Thoen herkent in de geografische distributie van de vondsten een trektocht te land die over de Maas (Neerharen) tot Haspengouw en de Kempen (Donk, Kontich, Geldrop, Gennep) ging, dan over de Schelde naar het Waasland (Sint-Gillis-Waas) en de omgeving van Gent (Sint-Martens-Latem, Merendree), en verder over de Schelde (Kerkhove, Asper, Kruishoutem) richting kustvlakte (Roksem, Zerkegem) (Thoen 1999, 30). M. Rogge eveneens, maar overweegt ook migratie via de waterwegen (Rogge 1996, 134). De vroege bronnen zelf houden beide opties open. Ammianus Marcellinus deelt als tijdgenoot mee: 368 “*Gallicanos vero tractus Franci et Saxones isdem confines quo quisque erumpere potuit terra vel mari ... violabant ... Dux ... venisset ad Bononiae litus ...*”, ‘De Franken en hun naburen de Saksen teisterden de streken van Gallië, waar ze maar konden uitbreken, over land en over zee ... De veldheer [Theodosius Pater] trok naar het strand bij Boulogne ...’ (De Boone 1954, 102).

Wat in het oog springt bij de archeologische reflectie van die vroege migratie, is de al duidelijke aftekening tussen ‘Saksische’ en ‘Frankische’ stempel.

In het Limburgse Donk-Herk-de-Stad wordt Saksische herkomst bevestigd door een kleine begraafplaats met crematie. Op zijn beurt wijst aardewerk dezelfde herkomst aan voor de nieuwkomers in Zerkegem en verder in Gent, Sint-Mar-

tens-Latem en Asper, die samen met een groot aantal andere plaatsen de Scheldevallei (kaart in Rogge 1999, 122) als hun nieuw woongebied tonen, wat onthouden wordt voor hieronder. Ook in het zuiden van België (Furfooz, Homblières, Liberchies, Vireux-Molhain en Virton) treft men de Saksische pioniers aan met het hen typerende crematieritueel (zie Rogge 1996, 122-128). In Nederland kwam een cluster crematiegraven uit de 4de eeuw aan het licht in Well bij Arnhem in Gelderland (Taayke 2003, 6). In heel oostelijk Nederland geeft het crematieritueel overigens de toon aan. Tegen het einde van de 4de eeuw duikt er ook typisch handgemaakt Saksisch aardewerk met versiering op (Van Beek 2010, 87-88; Van der Velde 2011, 113). Neerharen-Rekem en Gennep zijn op hun beurt de best bekende voorbeelden van uitgesproken Frankische nederzettingen. Opgravingen in Gennep leverden zelfs een heus mini-rijengrafveldje (vanaf 370/380 in gebruik) op, het latere handelsmerk van de Frankische/Merovingische beschaving.⁷ Samen met de in Geldrop en Bergeyk in Noord-Brabant opgegraven Frankische nederzettingen vormen zij het archeologische bewijs dat de Saliërs inderdaad tot Texandrië waren doorgedrongen, zoals de bekende historische bronnen aangeven.

Haast alle dergelijke archeologische aanwijzingen getuigen van slechts tijdelijke verblijven. Zulks hoeft niet te verwonderen. In de vroege periode 3de-4de, zelfs 5de eeuw kenden de Germaanse gelukszoekers nog geen volwaardige sedentaire bewoning. Hoogstens twee, drie generaties vertoefden ze op dezelfde plek, tot definitieve vestiging elders volgde. Een Limburgs voorbeeld van die situatie is de al genoemde plaats Donk, waar een recente opgraving uitwees dat zich aldaar omstreeks 370 een groep uit Noord-Duitsland afkomstige nieuwkomers had gevestigd, die er omstreeks 450 alweer vertrokken lijkt. Zij lieten er niet enkel uit hun thuisgebieden meege-

(7) Traditioneel wordt aangenomen dat de Merovingische rijengrafvelden in de 5de eeuw ontstaan zijn in de Germaans-Romaanse ruimte tussen de Rijn en de Seine (Von Welck e.a. 1996, 821).

bracht aardewerk, maar ook een begraafplaats met crematies en tevens sporen van typische gebouwen na (Rogge 1996, 128).

Voor de Scheldevallei klimmen de vroegste bewijzen voor Germaanse immigratie op tot ca. 250-300. Ze kwamen in 1998 aan het licht bij opgravingen in Zele-Kamershoek, de techniek en vorm van het aardewerk is typisch voor het Friesland van toen (Van Doorselaer 2010, 75).

3.3. *De 5de eeuw en later*

Om een aanval van Goten in Italië (405) af te wenden, werden alle beschikbare Romeinse troepen uit Gallië teruggetrokken. De verdediging van de Rijn grens werd toevertrouwd aan (noordwestelijke) Franken en Alemannen. De Franken konden niet verhinderen dat de Bourgonden en Vandalen in de oudejaarsnacht van 406 op 407 de Rijn overstaken bij Mainz, wel beletten zij hen noordwestwaarts op te rukken. Omstreeks 405 was Gellep aan de Rijn al zonder cesuur overgegaan van Romeinse in Frankische handen (Gysseling 1981, 105).

Van de 5de tot de 7de eeuw verschijnt in een ruim westelijk gebied met de Scheldevallei als epicentrum het Germaanse handgemaakte, soms versierde aardewerk. Het gaat terug op wat in de Duitse literatuur de *Schalemurne* wordt genoemd. In de Engelse (en Franse) literatuur spreekt men van *Anglo-Saxon pottery* wegens het gelijktijdige voorkomen ervan in Zuid-Oost-Engeland. Men vindt het aardewerk verder van Pas-de-Calais tot Normandië (Soulat e.a. 2012, 215 en 220, met een verspreidingskaart en met een knipoog naar 'Rhine-land, Lower Saxony and Schleswig-Holstein').

Heel wat van dat materiaal stamt uit begraafplaatsen. Zoals hierboven al gesteld, verschaffen begraafplaatsen erg substantiële en betrouwbare informatie en vormen ze aldus een geschikte marker van culturele identiteit. In het volgende overzicht staat de tegenstelling tussen inhumatie- en crematieritueel in de vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen centraal.

In de Romeinse tijd was crematie gewoon. Vanaf ca. 200 deed inhumatie haar intrede in de begraafplaatsen van steden

als Tongeren en Keulen. Tegen het einde van de 3de eeuw domineerde inhumatie al, zowel in de begraafplaatsen van het platteland als van de steden. Zulks gebeurde onder Frankische invloed. De Franken hebben altijd inhumatie toegepast. De overstap naar inhumatie was definitief in het derde kwart van de 5de eeuw (Theuws 2009, 285).

Dan volgen de vroege middeleeuwen. In de regel kan men hier stellen: crematie ~ Saksisch, inhumatie ~ Frankisch/Merovingisch.⁸ Denk aan de situatie voor de 4de eeuw zoals hierboven beschreven.

3.3.1. Het crematieritueel in het licht van nieuw archeologisch onderzoek

3.3.1.1. Oost-Vlaanderen: een verkenning

Wat leren ons nu precies de begraafplaatsen uit de vroege middeleeuwen voor een archeologisch intussen druk bestudeerd gebied als centraal Oost-Vlaanderen?

Een recente studie van P. Monsieur maakt het mogelijk het volgende algemene beeld te schetsen. Men onderscheidt twee soorten begraafplaatsen. In de oudste begraafplaatsen zoals die van Buzegem onder Velzeke (tweede helft 5de tot 7de eeuw), Asper en Semmerzake zijn kleine, egalitaire familiegroepen bijgezet. Heel wat vroege bijzettingen zijn crematies, terwijl inhumatie later de regel wordt. De kostbare grafgiften en de ruimtelijke concentraties van de rijke graven van de uitgestrekte begraafplaatsen van Strijpen (er mogelijk behorend bij de wijk Knutsegem) en Beerlegem uit de tweede helft van de 6de en de 7de eeuw wijzen op een sociale verschuiving. Zij zijn

(8) De Lex Salica (Chlodowich, begin 6de eeuw, met Westnederfrankische glossen tot de 8ste eeuw) bevat tal van strafbepalingen tegen grafroof en -verwoesting: *Pactus Legis Salicae*, LV, § 2: *Si quis tumba super mortuum hominem expoliaverit vel dissipaverit, mallobergo tornechale, solidos xv culpabilis iudicetur*, ook §§ 3, 4, 6, 7 (ed. Eckhardt 1955/56, II, 1, 320). Over de tekenen van oriëntering (zoals grafpalen) die het beeld van de Merovingische begraafplaatsen bepaalden, handelen tal van beschrijvingen in de *Lex Salica* zoals opgelijst in Van Durme 1986, 122.

een voorafspiegeling van de *villae* of grote landbouwdomeinen die een eeuw later bewoond werden door de elite die de steunpijler van de Frankische koningen vormde en een bevolking domineerde van boeren, halfvrijen en slaven, de voorbode van de feodale wereld (Monsieur 2014, 54-57).

H. Roosens had zich als volgt over de problematiek uitgelaten: “In zijn geheel is Beerlegem een klassiek Merovingisch grafveld met enkel inhumaties, met als uitschieter kamergraf 111 van de zgn. dame van Beerlegem, door dendrochronologie dateerbaar als ‘omstreeks 587’, het jaar waarin de eik voor de plankenbodem van het graf geveld is. In Semmerzake en Velzeke-Buzegem werd echter zowel crematie als inhumatie toegepast. Het is eigenaardig dat er binnen een klein gebied zulke afwijkende praktijken waren inzake begrafenisgebruiken. Waaraan dit toe te schrijven is, weten we niet. Gaat het alleen over zeden en gewoonten, dan wel over bevolkingselementen van verschillende herkomst?” (Roosens & Gyselinck 1975, I, 33). In tegenstelling tot H. Roosens beschouwden A. Van Doorselaer en M. Rogge het crematieritueel in de vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen ten onrechte als het naamkaartje van een substraat uit de IJzertijd en de Romeinse tijd, aanvankelijk althans (Van Doorselaer 1977; Rogge 1985; Van Doorselaer & Rogge 1985).

De archeologen dateren Velzeke-Buzegem als ‘vanaf 475’ (Van Doorselaer 2010, 77), maar er is geen bezwaar om de vroegmiddeleeuwse nederzetting van Buzegem al te laten aanvangen omstreeks 450: de migrantenpopulatie zal op dat ogenblik haast uitsluitend samengesteld zijn geweest uit een vrij jonge laag met een minimale levensverwachting van een kwarteeuw.

Het aardewerk van de begraafplaats van Denderwindeke weerspiegelt hetzelfde beeld als dat van die van Velzeke-Buzegem (Beeckmans & Welleman 1985, 2-3; Rogge 1996, 148), net zoals dat van Overboelare (Van der Gucht 1991a, 166) en van Port Arthur in Gent (Van Bostraeten 1972, 36-70). Ook de merkwaardige crematiegraven die in de begraafplaats van Lede zijn aangetroffen en veel gelijkenis vertonen met die van de begraafplaats van Velzeke-Buzegem (type ‘met contouren zoals van een inhumatiegraf’) behoren de Vroege Middel-

eeuwen toe (en niet de Romeinse tijd zoals in Van der Gucht 1991b, 160-163 wordt aangenomen). De crematiegraven die men in 1993/94 in de begraafplaats op de Zwijvekekouter van Dendermonde heeft gevonden, vervolledigen het beeld: “Vijf brandrestengraven, waarvan het graf 124 een wandscherf van een versierde Saksische pot bevatte ... In elk geval bevestigt dit alles het gebruik van crematie bij de Saksen” (Van Doorselaer 2010, 82-83, met de afbeelding van drie intacte ‘potten in Saksisch aardewerk’ die de datering ‘450-500’ meekrijgen).⁹

De crematies in de Scheldevallei liepen door tot de 6de eeuw, wat in religieus perspectief wijst op een nog niet gekerstende bevolking tot die tijd. Het krachtdadige optreden van missionarissen als Amandus en Eligius in de 7de eeuw zou het tij doen keren. Geen wonder dat zij precies van de Scheldevallei hun werkgebied maakten. Het is niet ondenkbaar dat Amandus (al dan niet samen met zijn gevolg, dat misschien wel meer weg had van een militie) enige kennis van het ‘Vroegoudsaksisch’ had toen hij in de Gentgouw aankwam: hij had zijn eerste kloosteropleiding ontvangen op het voor de kust van de Vendée gelegen eiland Yeu (11de eeuw *Oiam insulam*, traditioneel verklaard uit Germaans **agwjō*- ‘land bij of omringd door water’, volgens M. Gysseling echter uit Germaans **augjō*- f. ‘oog, zeeëiland’, vgl. Langeoog, Schiermonnikoog (voorheen Wernerooog), Spiekeroog, ...), dat in de tweede helft van de 5de eeuw een Saksische basis was geworden (TW, 764; Gysseling 1983, 6).

Nog een woord over de Latijnse zinsnede *De pago cui vocabulum est Gandao ab errore liberato* uit het begin van hoofdstuk 13 van de ‘Vita Sancti Amandi Episcopi et Confessoris’ (ed. B. Krusch, 1910) in de titel van Buccini 2003. De auteur parafraseert ze als “Under Frankish auspices, the Ingvæones of the west were ultimately liberated not only from the error of their pagan beliefs but from their North Sea Germanic language as well” (Buccini 2003, 217). Politieke, militaire en economische belangen

(9) Uitzonderlijk komt crematie in het Scheldegebied niet voor waar men ze in de vroege fase verwacht. Dat is het geval voor de begraafplaats van Asper, die aanvangt in het laatste kwart van de 5de eeuw. Ze leverde echter wel degelijk Saksisch aardewerk op (Rogge 1996, 151).

reikten de missionarissen voorzeker de hand, maar het moet worden opgemerkt dat de Frankische kolonisatie van de door Saksen bewoonde Scheldevallei al enigszins gevorderd was op het ogenblik van het optreden van Amandus (629-639: Gentgouw) en Eligius (641: Antwerpen, als bisschop van Noyon-Doornik). Het talige frankiseringsproces was dus al ingezet: een grote exclusief Frankische/Merovingische begraafplaats zoals die van Beerlegem begint al in het midden van de 6de eeuw.

Een andere determinant is volgens A. Buccini de massale aanwezigheid van 'bevrijde Ingweoonssprekende slaven' en hun overschakelen op de superieure Frankische taalnorm (Buccini 2010, 309-313). Wat het talige aspect en de mogelijke rol van de kerk aangaat: van Amandus weten wij alleen dat hij, kennelijk met geld van Dagobert I, 'een aantal overzeese (*transmarini*, d.w.z. Britse) slaven' wist vrij te kopen en aan zich te binden (Gysseling 1983, 6) ...

Afbeelding 1. Uit de vroegmiddeleeuwse begraafplaats van Zwijveke in Dendermonde: handgevormd Saksisch aardewerk, 450-500 (links); Frankisch/Merovingisch aardewerk, 6de-7de eeuw (midden); Thuringisch aardewerk, 500-530 (rechts) (bewaarpplaatsen: KMKG Brussel en Sint-Pieters- en Sint-Paulusabdij Dendermonde), naar Van Doorselaer 2010, 82, 84 en 87).

3.3.1.2. *De Scheldevallei en haar oostelijk achterland*

3.3.1.2.1. Saksen te water

Al vanaf de late Romeinse tijd was de rol van de Schelde, al een weergaloos water in de tijd dat het de Menapiërs

van de Nerviërs scheidde, met haar stroomgebied gaan toenemen doordat waterwegen zowel economisch als militair steeds meer aan belang wonnen. Daarop had overigens ook de administratieve hervorming onder Diocletianus (284-305) ingespeeld. De vroegere provincie *Belgica* werd voortaan opgedeeld in *Belgica Prima* en *Belgica Secunda*, waaronder de *civitas Camaracensium* (de vroegere *civitas Nerviorum*), de *civitas Turnacensium* (de vroegere *civitas Menapiorum*), de *civitas Morinorum* en de *civitas Atrebatum* ressorteerden. Anders dan de oude hoofdplaatsen Bavay en Kassel, liggen Kamerijk en Doornik aan de Schelde.

Naast de Romeinse weg Keulen-Tongeren-Bavay-Boulogne, bewees ook de Schelde tijdens de vroege middeleeuwen haar diensten als verkeersroute in het westen. Zelfs Chlodowich blijkt het comfort van het Scheldeverkeer te hebben gewaardeerd. Hij beweerde de Schelde te hebben bevaren op het ogenblik van de moord op zijn bloedverwant Sigebert bij Keulen in 509: *per Scaldem fluvium navigarem*, naar Gregorius van Tours (Van Uytfanghe 1981, 28). Kostbare gegevens over de bevaarbaarheid van de toenmalige Schelde verschaft Jonas van Bobbio in de proloog van zijn *Vita Columbani*, waar hij het heeft over de drie jaren dat hij Amandus vergezelde van Elnone aan de Scarpe tot de monding van de Schelde en waarbij hij dus Gent en Antwerpen aandeed: "... *quamquam me et per triennium Oceani per ora vehit et Scarbea lintris abacta ascoque Scaldeus ...*[*linter* 'brede lange sloep met zeilen en roeispansen' en *ascus* 'groot eiken vaartuig'¹⁰]" (Van Uytfanghe 1981, 29-30).

Het belang van de Schelde als 5de-eeuwse invalsroute vindt een overtuigend bewijs in de vele 'Saksische drakenkoppen' dienend als boegbeeld van een vaartuig,¹¹ onder meer opgebaggerd in Moerzeke-Mariekerke (1939/1942), in Appels

(10) Veeleer *ascus* 'groot essen schip', vgl. Oudengels *æsc*, Oudsaksisch *ask* 'es, schip'.

(11) Vgl. Afbeelding 2 in de kleurenkatern van dit nummer. Denk aan de latere koppen op de snekken van de Vikingen en op de vaartuigen van de Normandiërs op het tapijt van Bayeux, 11de eeuw.

bij Dendermonde (1934) en in Zele (1951). Op basis van de C14-methode en van stilistische kenmerken valt de ‘drakenkop’ van Moerzeke-Mariekerke te dateren in de tweede helft van de 5de eeuw (Vierck 1970), wat ook kan gelden voor de fraaie eikenhouten ‘drakenkop’ van Appels, die lange tijd ten onrechte voor het boegbeeld van een 9de-eeuws Vikingschip is gehouden (vgl. Pieters, Zeebroek, Demerre & Lenaerts 2008; De Graeve 2009/2010, 65-67, met de vermelding van niet minder dan zes vondsten in de Schelde; Van Doorselaer 2010, 92-93, met afbeeldingen).

3.3.1.2.2. Saksen aan land

De archeologe R. Annaert bestudeerde de vroegmiddeleeuwse begraafplaats van Broechem onder Ranst zeer grondig en concludeerde: “Wellicht wijzen de typisch Noord-Germaanse en Saksische elementen zoals de aanwezigheid van de *Schalenurnen* en de bijbehorende cluster crematies in de oudste fase van het grafveld op een kleine groep migranten uit het Noord-Germaanse gebied die zich te Broechem vestigden en die trouw bleven aan hun eigen tradities en rituelen. De resultaten van het strontiumisotopenonderzoek [onderzoek op botmateriaal dat langs geologische weg de herkomst van een individu laat aflezen] lijken dat niet tegen te spreken” (Annaert 2018, 251). Zij plaatste de resultaten van haar eigen onderzoek naast die van onderzoeken van begraafplaatsen met crematie in Noord-Frankrijk, Westfalen met de Nederrijn, Friesland met de aanpalende Saksische gebieden en Engeland en bracht zo klaarheid in de beoordeling van het crematieritueel in de vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen van Vlaanderen en aansluitend Nederland. Zij toonde aan dat Gallo-Romeinse en vroegmiddeleeuwse crematies haarscherp van elkaar te onderscheiden zijn: door een eigen morfologie qua depositie en door tal van eigen kenmerken blijkend uit antropologisch en koolstofonderzoek (Annaert e.a. 2011, 211, met een verspreidingskaart; Annaert 2012, 202; Annaert 2018, II, 244). Haar besluit luidt dat het crematieritueel voorkomt in de vroegste

fase van de begraafplaatsen, d.w.z. vanaf de tweede helft van de 5de eeuw. Ze schrijft het crematieritueel toe aan de intrede van Germaanse bevolkingsgroepen en accentueert het beperkte, familiale karakter van de occupatie. Het voorkomen van Angelsaksische naast Continentaal-Saksische voorwerpen in de graven en de typische verspreiding van de begraafplaatsen in de Scheldevallei doet haar veronderstellen dat waterwegen zoals de Noordzee en de Schelde toegangspoorten voor de Saksen vormden (Annaert 2011, 211).

De kaart van R. Annaert (samen met haar bijkomende gegevens voor naburige regio's) brengt, in combinatie met de kaart voor Pas-de-Calais in Bellanger & Seillier 1982 en met de kennis voorhanden voor de Oudfriese gebieden van Nederland, een perfecte visualisering van de verbreiding van crematie in de tweede helft van de 5de eeuw, een fenomeen dat op zijn beurt belangwekkende perspectieven biedt m.b.t. onze kennis over de aanwezigheid van het Saksische element in de toenmalige Nederlanden. Men moet ervan uitgaan dat het aantal begraafplaatsen met crematies of met een aandeel van crematies in werkelijkheid veel hoger ligt. Het spreekwoordelijke topje van de ijsberg. Crematiegraven doen zich voor als kleine ondiepe kuiltjes met asresten. Ze zijn moeilijk detecteerbaar, vaak zijn de sporen ervan uitgewist door agrarisch ingrijpen. Net zoals bij de Gallo-Romeinse crematiegraven, vormt de diepploeg hier de grootste bedreiging. Waar vroegmiddeleeuwse crematiegraven voorkomen in associatie met inhumatiegraven, met een veelal geprononceerde structuur en voorzien van grafmeubilair, worden ze het best opgemerkt.

Voor Vlaanderen toont het bovenstaande kaartbeeld de Scheldevallei en haar oostelijk achterland als de ruggengraat van een afgetekende verspreidingsbeweging. Men kan ze volgen van het zuiden (Hordain, Neuville-sur-Escaut, dep. Nord) tot het noorden (Borsbeek, Brecht, Broechem, Grobbendonk). In Oost-Vlaanderen tekent de beweging zich het sterkst af in het interfluvium van Schelde en Dender. Het lijkt wel alsof de nieuwkomers, eens op vaste bodem, hun blik veeleer richten op het vruchtbare oosten dan op het zandiger en lagergelegen westen: het dictaat van de fysisch-geografische om-

standigheden. In dat opzicht tekenend (en als een soort van verre oostelijke voorpost te beschouwen) is de van 1889 tot 1935 onderzochte, rijke en uitgestrekte begraafplaats op het Sint-Annaveeld in Anderlecht aan de Zenne (met 277 ingetekende graven van een mogelijk totaal van 400), die onder meer elf stuks versierd handgemaakt Saksisch aardewerk opleverden die ‘omstreeks 485-530/540’ gedateerd kunnen worden (Cabuy & Demeter 1994, 65, 170; Pierrard 2007, 6).¹²

In West-Vlaanderen is tot nu toe geen enkel vroegmiddeleeuws crematiegraf geattesteerd. De begraafplaatsen van Emelgem, Izegem, Koksijde en Pittem bevatten enkel inhumaties (Bauwens-Lesenne 1963, 33, 49, 97-98; Dewilde 2019).

In de omgeving van Doornik tekent zich een onderbreking van het crematieritueel af. Hoewel die mogelijk toe te schrijven is aan een lacune in de archeologische data, kan men hier denken aan een historisch gegeven: de tijdelijke installatie van het Frankische machtscentrum aan de Schelde aldaar met het optreden van Chlodio in Kamerijk (430/440), dat van Childe-rik in Doornik (457/458-482), ... Verder blijkt uit de teksten dat tal van Frankische groepen er zich tegen het einde van de 5de eeuw hadden geïnstalleerd. Voor omstreeks 446 is er het relaas van Sidonius Apollinaris, die Aëtius de Salische Franken laat verslaan nabij de *vicus Helena*, wellicht de plaats *Elnone*, nu St.-Amand-les-Eaux, halverwege tussen Doornik en Kamerijk. Op hetzelfde ogenblik werd er een huwelijk van een belangrijk lid van Chlodio's leger gevierd en verstoord, wat aantoont dat de Franken er al in familiaal verband verankerd waren. Verder is er het verhaal uit het laatste boek van Gregorius van Tours over een *disceptatio inter Tornacenses Francos*, een dodelijke afrekening tussen twee notoire Frankische families. Een zoon uit de ene familie had een dochter uit de andere gehuwd en vervolgens zijn toevlucht gezocht tot de prostitutie: “*cur, coniuge relicta, scortum adiret*” (Van Uytfanghe 1981, 42-43). Bij de aanvang van de 5de eeuw verschijnt Doornik overi-

(12) De auteurs hebben het enkel over inhumatiegraven. Mogelijk waren crematiegraven eerder al vernield of zijn ze aan de aandacht van de toenmalige opgravers ontsnapt.

gens als volwaardige agglomeratie, die zelfs textiel en andere uitrusting voor de legers produceerde. In de tijd van Childerik was Doornik niet enkel een stad van Gallo-Romeinen en Salische Franken, zij vertoonde ronduit polyetnische trekken. In de begraafplaats bij de grafheuvel van Childerik vond men bijzettingen van vrouwen met Alemannische, Elbebergermaanse en Angelsaksische grafensembles (Von Welck e.a. 1996, 875).

3.3.1.3. *Buiten de Scheldevallei*

3.3.1.3.1. **Het westen**

Er is al opgemerkt dat crematie in West-Vlaanderen ontbreekt, maar de situatie in Pas-de-Calais is toch wel bijzonder merkwaardig: slechts 5 van de 133 vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen bevatten crematies. In het bovenbekken van de Haine (ommeland van Bergen), de grootste zuidelijke bijrivier van de Schelde, waar de begraafplaatsen beginnen tegen het einde van de 5de eeuw, ontbreken crematies zelfs helemaal (zie Faider-Feytmans 1970 I, 25).

In de westelijke Nederlandse provincies beginnen de begraafplaatsen doorgaans pas in de 6de eeuw. Tot die conclusie komt men op grond van 1. gegevens meegedeeld door A. Russchen,¹³ die *Magna Frisia* laat uiteenvallen in drie delen, waarvan *Frisia Citerior* ('Friesland aan deze zijde van de Rijn', naar Beda ⁺⁷³⁵) ons aanbelangt omdat het Zeeland, Noord- en Zuid-Holland en zuidelijk Utrecht omvat (Russchen 1967, 11 en kaart op p. 69) en 2. de doctorale dissertatie van M. Dijk-

(13) "The cemeteries of central Holland like Katwijk, Rijnsburg, [Den Haag Solleveld] Monster in S. Holland, Rhenen in Utrecht and Wageningen, Putten, Garderen, Loenen in Guelders belong to a large transitional zone between the purely Merovingian cemeteries in the South (N. Brabant, Limburg) and the maritime North (Friesland, Groningen). We find here urns and glassware of Merovingian provenance as well as the typical North Sea pottery, and the ritual also exhibits a composite character: unlike the central Merovingian area, which has a strict preference for inhumation, these districts have a mixture of inhumation and cremation" (Russchen 1967, 13). Opmerking: alle genoemde plaatsen in Gelderland situeren zich in het westen van die provincie.

stra, volgens wie de Zuid-Hollandse begraafplaatsen aansluiten bij het Fries-Groningse terpengebied, maar zeker niet opklimmen tot de 5de eeuw. De kolonisatie van het destijds barre *Frisia Citerior* is pas later op gang gekomen, vanuit Friesland en Groningen (Dijkstra 2011, 270). In het geïsoleerde en daardoor onaantrekkelijke Noord-Holland blijkt de tijd erg lang stil te hebben gestaan. Voor de IJzertijd en de Romeinse tijd is het grafritueel er vrijwel onzichtbaar. Voor de vroege middeleeuwen is het niet anders en men kan niet verwachten dat de ‘ontbrekende’ grafvelden nog onder de Jonge Duinen verborgen liggen (Dijkstra 2011, 272; Dijkstra & de Koning 2017, 68-69). Hetzelfde beeld geldt voor Zeeland, westelijk Zuid-Holland én voor Kust-Vlaanderen, dat alvast door verschillen in de woningbouw en de verschralingstechniek toegepast bij het vervaardigen van aardewerk afsteekt tegen de Scheldevallei, aldus P. Deckers (Deckers 2017), wiens conclusies hieronder nog terugkeren. Vanaf de 6de eeuw komt Domburg aan de Scheldemonding in de bekendheid door de handel in Britse slaven, met Verdun als draaischijf (Van der Tuuk 1996, 20).

3.3.1.3.2. Het oosten

Texandrië (de huidige Limburgse en Noord-Brabantse Kempen) kent het crematieritueel wel, maar in veel mindere mate en sterk afnemend van west naar oost. In de Maasvallei en in het Nederrijnse gebied heeft het crematieritueel nog minder resten nagelaten. Inhumaties waren er gebruikelijk, occasioneel komen kleine clusters van crematies voor (Dijkstra 2011, 270, naar Theuws 1988, 52-75). Ook A. Van Doorselaer benadrukt dat Texandrië en de Scheldevallei een totaal verschillend kolonisatietraject hebben afgelegd (Van Doorselaer 2010, 75).

Vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen zijn opvallend zeldzaam in Oost-Nederland. Doorgaans gaat het om inhumatiegraven uit de 7de-8ste eeuw, zoals bij Twente (Van Beek 2010, 93). Het ontbreken van crematies in de begraafplaatsen op de Drentse zandgronden (Dijkstra 2011, 270, naar Van Es 1968b)

in Saksisch gebied lijkt paradoxaal, maar is dat niet. Men bevindt zich hier aan de (pas later tot stand gekomen) rand van het Saksische Rijk.¹⁴

3.3.1.3.3. Utrecht

Tussen het westen en het oosten ligt de provincie Utrecht met de al genoemde uitgestrekte en iconische vroegmiddeleeuwse begraafplaats van Rhenen-Donderberg. Zij bevatte niet minder dan ca. 800 inhumaties en ca. 300 crematies en vangt aan in de 5de eeuw (Nicolay 2014, 108). De begraafplaats werd in 1995 opnieuw opgegraven, met een verbluffend resultaat: “In 1995 a small part of the cemetery was re-excavated, resulting in the uncovering of further cremation graves below the previously excavated inhumation graves” (Nicolay 2014, 108), de zoveelste indicatie van de ouderdom van de crematieritus.

3.3.1.3.4. Friesland

In de Oudfriese gebieden was het crematieritueel al vanaf de 5de eeuw algemeen gangbaar. Op de meeste Friese grafvelden zijn echter ook inhumatiegraven bijgezet (Annaert 2018, 242). De ‘archeologische saxonisering’ van Friesland en Groningen dateert van omstreeks 450, maar kende niet het gewelddadige verloop dat P. Boeles in zijn (voor zijn tijd schitterende) boek *Friesland tot de elfde eeuw* verondersteld had: de gebieden waren op dat ogenblik gewoonweg grotendeels ontvolkt (Bazelmans 2009, 321).

In Friesland en Groningen stopt het crematieritueel omstreeks 750 na Chr., dus vroeger dan bij de naburige Saksen, voor wie Karel de Grote in 786 te Paderborn nog een verbod op crematie diende uit te vaardigen (Boeles 1951, 253). Ook in

⁽¹⁴⁾ Een kaart van het Saksische territorium zoals het zich in de 9de eeuw voordoet, vindt men in Ramat 1969, 13, naar Foerste 1957. Groningen, Assen, Zwolle en Zutphen vormen de uiterste westgrens.

Thuringen ziet men een vrij late overgang van crematie naar inhumatie (Schmidt 1996, 285).

3.3.2. Conclusies

3.3.2.1. *De Saksische invalsroutes*

De Saksische aanwezigheid in de Friese gebieden én in de Scheldevallei mag als een onderdeel van één grote Saksische westwaartse expansiegolf worden gezien, die overigens chronologisch met de *adventus Saxonum* (*vel Anglorum*) in Engeland samenvalt (of er een uitvloeisel van is) en er daarom in verband kan mee worden gebracht.¹⁵ De Saksische nieuwkomers van de 5de eeuw brachten hun dominantie tot uiting in juwelen die al gauw algemene statussymbolen bleken, een trend waaraan echter al een einde kwam tegen het aflopen van die eeuw, toen Scandinavische kleinoden de Saksische verdrongen (Nicolay 2014, 364).

Zoals opgemerkt, is de situatie in Pas-de-Calais bijzonder merkwaardig. Men is geneigd hier twee geografisch afgescheiden en in omvang beperkte bewegingen van het crematieritueel te herkennen: een die aansluit bij die van de Scheldevallei (Preures, Blendecques) en een die aansluit bij die van de Opaalkust met Vron en Nouvion in Ponthieu (Equihen-Outreau, Waben), wat dan de Noordzee en het Kanaal als invalsroute suggereert. De Saksen waren overigens al een bijzonder zeevarend volk in de tijd van de *Litus Saxonicum*, een Romeinse limes uit het einde van de 3de eeuw aan de Britse en continentale kust precies gericht tegen de Saksen, die als dolle plundersaars in het licht van de geschiedenis treden.

⁽¹⁵⁾ Een enigszins vergelijkbare voorstelling vindt men in Soulat 2009, 29-30. Na de *adventus Saxonum* nam de druk van de Saksen op de Franken wellicht gevoelig af, de Noord-Duitse gebieden waren door de Saksische emigratiegolf deels leeggezogen (De Boone 1954, 128, 137).

3.3.2.2. *Verrassende interdisciplinaire convergenties*

Het bijzondere aan de verbreiding van het Saksische crematieritueel is het samenvallen ervan met het verloop van de diepste westelijke dialectgrenzen in de Nederlanden. Men vergelijkte **kaart 1** met (b.v.) **kaart 2**, die de westelijkste grens van umlaut op lange vocaal zoals in *gruun* 'groen' weergeeft. Een verband tussen (door het crematieritueel gemarkeerde) vroege Saksische aanwezigheid en het verloop van de diepste dialectgrenzen in het Nederlands is vrijwel onmiskenbaar.

Kaart 1. Een impressie van het gebied waar het crematieritueel in de Nederlanden (ten koste van het inhumatieritueel) omstreeks 450-550 domineerde. Het beslaat de Scheldevallei met haar oostelijk achterland en een noordelijke vervolgzone tot de huidige provincie Utrecht en het getuigt van toenmalige Saksische kolonisatie aldaar.

Kaart 2. Germ. \bar{o} + umlautfactor in de Nederlanden (Frings 1944, Karte 21): “The initial language shift that resulted in the formation of Dutch began in limited areas, at first probably especially focussed in a small group of settlements on the eastern edge of the Ingvæonic areas, to wit, **Ghent, Antwerp** and **Utrecht**, which were later to become important cities” (Buccini 2003, 216) Vergelijk even met **kaart 1**.

4. Saksen, Franken en Thuringers in het licht van de bronnen, de archeologie en de naamkunde

4.1. Saksen

De Saksen worden de eerste eeuwen van onze jaartelling in de bronnen vrijwel doodgezwegen. De eerste vermelding van hun naam, zij het in corrupte vorm en daarom omstreden en toegeschreven aan latere kopiïsten, vindt men bij Ptolemaeus (ca. 170 na Chr.), terwijl de Angelen *Anglii* al door Tacitus

(98 na Chr.) genoemd worden (Krogh 2013, 143).¹⁶ De naam Saksen zou zijn afgeleid van een door hen gehanteerd wapen, de *sahs* of het kortzwaard.

De risico's bij het hanteren van 'Saksisch' in taalkundig opzicht kwamen hierboven al aan bod (zie b.v. Van Bree 1977, 96). Ook met 'Saksisch' als staatkundig begrip is nuancering geboden. De Saksen stelden in de eerste eeuwen van onze tijdrekening nog zeker geen imperium voor, maar vormden een verbond van stammen, getuige Beda Venerabilis in zijn *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (V, 10) van 731: "*Non enim habent regem idem Antiqui Saxones, sed satrapas plurimos suae genti praepositos, qui ingruente belli articulo mittunt aequaliter sortes, et quemcumque sors ostenderit, hunc tempore belli ducem omnes sequuntur, huic obtemperant; peracto autem bello rursus aequalis potentiae omnes fiunt satrapae*", 'De Oudsaksen hebben nu eenmaal geen koning, maar wel vele machthebbers die aan het hoofd staan van hun stam. Op het cruciale moment van het uitbreken van een oorlog beslist het lotstaafje, en wie door het lotstaafje is aangewezen, wordt door allen gevolgd en gehoorzaamd voor de duur van de oorlog. Eens de oorlog voorbij, hanteren alle machthebbers hun scepter zoals voorheen', zie verder Becher 1999.

Hoe en wanneer het Oudsaksisch zich als afzonderlijke taal profileerde, blijft volgens St. Krogh onduidelijk. Toch verdedigt hij een afzonderlijke opbouw als eigen taal lang vóór de kolonisatietijd (het laatst in Krogh 2013), terwijl Th. Klein precies tot een tegenovergestelde conclusie was gekomen (Klein 2004). Volgens St. Krogh is enkel zeker dat het door de Saksen gecontroleerde gebied, dat zich als een 'grosse amorphe demografische Einheit ohne straff organisierte politische Struktur' voordeed, omstreeks 770 opponeerde met het zuidelijker gelegen 'Frankenreich'. Het Saksische gebied onderscheidde zich van het Frankische op twee punten: "das

(16) In tegenstelling tot de Franken, stonden de Saksen bij Gregorius van Tours niet hoog aangeschreven. Ze worden voortdurend in verband gebracht met rebellie, moord, ontrouw en bedrog (Van Loon 2016, 41). De bovenstaande paragraaf over hun stille migratie in de Scheldevallei toont aan dat Gregorius' beeld eenzijdig is.

Heidentum sowie archäologische Charakteristika, z.B. die mangelnde Zugehörigkeit zur fränkisch bestimmten Reihengräberzivilisation” (Krogh 2013, 143).

W.J. de Boone, die de antieke bronnen m.b.t. het eerste optreden van de Franken in de Nederlanden grondig bestudeerd heeft, komt tot de conclusie dat de Franken en de Saksen in den beginne veelal samen worden genoemd. Ze deelden zelfs een maritiem verleden. Volgens Eutropius organiseerden zij samen plundertochten omstreeks 286, volgens Ammianus Marcellinus ook in 368. Men zou ze wel Sakso-Franken kunnen noemen, ook al omdat de Saksen in heel wat bronnen impliciet tot de Franken lijken te worden gerekend. De geografische afbakening van de grens die Franken en Saksen omstreeks 300 scheidde, is op grond van geschreven bronnen alvast onmogelijk (De Boone 1954, 52-54, 73). De Saksen stonden dus dicht bij de Franken, van wie zij zich cultureel vroeg (vóór de vestiging van het Christendom) vooral onderscheidden door het aansluiten bij het noordoostelijke crematieritueel. Meer dan de Franken ontpopten zij zich als zeevaarders. Zij vormden echter geen echte ‘natie’.

4.2. *Franken*

Het beeld van de Franken uit die tijd verschilt niet veel van dat van de Saksen. Een veelheid van koninkrijkjes, tot de Salische koning Chlodowich het grootste, dat van de Rijnfranken, aan zich wist te binden. Terwijl de Romeinse koningen zoals Syagrius *rex* genoemd werden, verschijnen de vroegste Frankische leiders bij Gregorius, in navolging van de klassieke auteurs, doorgaans als *duces* ‘legeraanvoerders’ of *regales* ‘koninklijke krijgsheren’, uitzonderlijk als *reges*. Gregorius’ *alii multi reges vel parentes sui* gold in elk geval ook later nog: in 614 liet Chlotarius II zijn oude tante Brunichilde doodmartelen op beschuldiging van moord op ‘niet minder dan tien Frankische koningen, die hij allen bij naam wist te noemen’ (Staab 1996, 481).

Wie waren nu de Franken en Saksen die zich in de Nederlanden kwamen vestigen en waar lagen precies hun gebieden van herkomst? Een en ander laat zich hier reconstrueren aan de hand van Gysseling 1981 (met kaart op p. 105), Laux 1996 en Seebold 2003. Eerst werd zowel het noorden van de Nederlanden als van West-Duitsland bewoond door Frankische stammen. Toen bewoonden de Saksen westelijk Sleeswijk-Holstein, noordelijker trof men in Denemarken de Angelen, die ook het zuiden van Zweden bewoonden, aan en nog noordelijker de Jutten. Volgens F. Laux bewoonden de Saksen het gebied ten noorden van de Elbe, d.w.z. het huidige Holstein inclusief Hamburg, al vóór de 5de eeuw. Volgens M. Gysseling onderwierpen de Saksen het gebied tussen Wezer en Elbe pas in de 6de eeuw, d.w.z. nadat ze deelgenomen hadden aan de kolonisatie van Brittannië.¹⁷ Nog later breidden ze hun macht in westelijke richting uit tot oostelijk Nederland en vormden zo één grote confederatie. De Saksen kenden hun naam toe aan het veroverde gebied, maar slaagden er op het continent niet in hun taal op te dringen zoals ze dat wel deden in Brittannië, vandaar de hechtere verwantschap van het Oudsaksisch met het Nederfrankisch dan met het Oudengels. Als Widukind van Corvey in zijn *Res gestae Saxonicae* (967-973) mag worden geloofd, vormden de Saksen eerst een zijtak van de Angelen.

De noordelijkste Nederlanden werden op hun beurt gekoloniseerd door Jutten, die taalkundig wel een sterke stempel drukten, met het Fries als gevolg, dat daarom bij het Engels aanleunt. Het oostelijke Fries staat nog het dichtst bij het Engels, wat geografisch kan verwonderen, maar te verklaren is door de nabijheid van het oude kernland Sleeswijk-Holstein. De Jutten koloniseerden ook Kent en delen van de continentale Kanaalkust. In een brief van de Frankenkoning Theudebert I aan keizer Justinianus van omstreeks 540 luidt het m.b.t. deze veroveraars: *cum Saxonibus Euciis*, 'de Jitse Saksen'. De dichter Venantius Fortunatus, een tijdgenoot en vriend van Gregorius van Tours, noemt Jutten en Saksen als tegenstan-

(17) Het is dus onduidelijk welk woongebied Beda met zijn *Antiqui Saxones* voor ogen had.

ders van de Franken. In Beowulf worden Jutten en Friezen zelfs met elkaar gelijkgesteld.

In de noordelijke Nederlanden drukten de Jutten op hun beurt Frankische bevolkingsgroepen zoals Chauchen, Chama-ven en ook de weerbarstige ‘oude Friezen’ naar het zuiden. Precies aan die weerstand herinnert mogelijk de naam van het stamverband dat intussen ontstaan was: Franken, d.w.z. ‘vrijen’, mogelijk ‘dapperen’. Volgens J. Van Loon zinspeelt de naam veeleer op de belastingvrije status waarop de Bataven en Salische Franken zich in de 5de eeuw beriepen. Men zou ook nog kunnen veronderstellen dat *francus* ‘vrije’ al vanaf het verschijnen van de Franken in de 4de eeuw opponeerde met *laetus*, ‘onder bepaalde voorwaarden vrijgelaten krijgsgevangene’, in de Lex Salica ‘halfvrije’. Julianus had de Franken weliswaar onderworpen, maar moest ze voortaan binnen de rijksgrenzen tolereren als ‘vrije’ bondgenoten.

Volgens J. Van Loon kan de naam *Franci* de naam *Sugambri* hebben afgelost (Van Loon 2016, 65). M. Gysseling wil in *Franci* dan weer een jongere naam zien van de *Chauci* of Chauchen bij Plinius en Tacitus, een Oost-Fries volk van zee-rovers, net als de Franken in de late derde eeuw nog. De naam Chauchen, ‘de hogen’, is ablautverwant met de naam *Hugas* of *Hugones* aan wie de gouwnaam Humsterland 786-787 *Hugumarchi* in westelijk Groningen herinnert. Aangezien de Chauchen tussen de benedenloop van de Eems en die van de Elbe woonden, zou het oorspronkelijke woongebied van de Franken zich hebben uitgestrekt van westelijk Groningen tot de Beneden-Elbe (Hamburg) (Gysseling 1981, 104). H. Thoen merkt op dat, lettend op dat herkomstgebied, de Chauchen veeleer als de voorboden van de Saksen moeten worden beschouwd. De Chauchen vielen Vlaanderen binnen omstreeks 170. In de eerste eeuw waren de invallers de Bataven, afkomstig uit de Betuwe, gelegen binnen de grenzen van het Imperium. De allesverwoestende invallers van 270 zijn volgens H. Thoen ‘Germanen zonder meer’ te noemen.

De naam *Salii* treft men het vroegst aan onder keizer Julianus, die met hen afrekende in 361, en ook bij Latijnse lofredenaars-dichters zoals Ammianus Marcellinus omstreeks 390

Francos eos uidelicet quos consuetudo Salios appellauit, wat de naam van een *gens* of stam of een deel ervan lijkt te suggereren. De jongste decennia vraagt men zich echter af of hier wel van een stamnaam sprake kan zijn. *Salios* kan teruggaan op Germaans *salja* (*z*), vgl. Mnl. *gheselle*, wat een primaire betekenis '(konings)getrouwe, wapenbroeder' (denk aan de latere relatie leenheer-leenman) oproept. Geen stam, maar een stamverband dus, wat ook kan blijken uit de bekende passus onder § 41 uit de Lex Salica “(*De homicidiis ingenuorum*) ... *Si quis ingenuum Francum aut barbarum qui lege Salice uiuit, ...*”, waarbij het gaat om Franken en om andere Germanen die samen met de Franken naar Gallië waren gekomen, samen met hen hadden gestreden en in het Frankische stamverband waren opgenomen.

J. Van Loon wijst op nog een andere etymologische mogelijkheid, nl. **sala* ‘verkoop’, in welk geval *Salii* zou verwijzen naar Franken die als soldeniers hun militaire diensten aanboden. In de Notitia Dignitatum treft men inderdaad *Salii seniores* en *Salii iuniores Gallicani* aan (Van Loon 2016, 67).¹⁸ Vermeldenswaard is hier het verhaal van de onfortuinlijke lijfwacht Viatorinus, die leefde in de 4de eeuw : “*Viatorinus protector militauit annos triginta occisus in barbarico iuxta Diuitia a Franco*”, ‘De lijfwacht Viatorinus, die dertig jaar gediend had, werd in het barbarenland bij Deutz gedood door een Frank’ (grafsteen, Römisch-Germanisches Museum – Von Welck e.a. 1996, 829), dus in Rechterrijns gebied.

Ten slotte is er nog het Latijnse adjectief *salicus*. *Salicus* betekent ‘behorende bij een *sali* > Lat. *sala* ‘vroonhof’’, dus ‘al-lodiaal’, vgl. Sankt Gallen 763 *Dono salam meam cum curtile ... et terram salicam* en 869 *mancipia salica*, ‘knechten en meiden van het vroonhof’, denk aan het latere *hoflant*, *vroonlant* ‘land

(18) Vanaf ca. 350 rekruteerde het Romeinse leger ook - maar in mindere mate - Saksen, Alemannen en Thuringers (Wieczorek 1996, 349; Böhme 1996, 98, met een kaart die de verspreiding weergeeft van bronzen beslagen van militaire gordels in graven uit de 4de en 5de eeuw ten oosten van de Rijn en ten noorden van de Donau: herinneringen aan de decennialange dienst van de teruggekeerde Germaanse soldeniers). Soldij was de Frankische koningen zelf onbekend. Hun aanhang werd gemotiveerd door het vooruitzicht op oorlogsbuit.

van de reserve' vs. *laetlant* 'land van de tenure' in het klassieke bipartite landbouwbedrijf. Een aanverwante, mogelijk zelfs de primaire betekenis vindt men al in de *Lex Salica* 507/11 *de terra vero salica nulla in muliere hereditas non pertinebit*, met *salicus* 'patrimoniaal'.

In één adem worden met de Salische Franken de Ripuarische Franken of Rijnfranken genoemd. Samen vormden Salische en Ripuarische Franken eerst één geheel. De Salische Franken waren door hun opmars naar het zuiden sterker germaniseerd geraakt. Tegen de opdeling van Salische en Ripuarische Franken zijn de jongste jaren bezwaren ingebracht. Bij het deconstrueren van het beeld van die opdeling voeren auteurs als M. Springer en H.A. Hiddink onder meer aan dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen de perceptie van de begrippen 'Salische' en 'Ripuarische' Franken gedurende de late Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen (Van der Velde 2011, 127). Toch lijkt het wegbannen van *Salii* 'Salische Franken' en *Ripuarii* 'Rijnfranken met Keulen als hoofdplaats' uit de literatuur om tal van redenen alsnog niet aan de orde te zijn.

Binnen dezelfde context rijst ook de vraag door welke Franken de Nederlanden definitief gekoloniseerd werden. Van de Salische Franken wordt aangenomen dat het gros van hen in de tijd van Chlodowich al tussen het Kolenwoud en de Loire woonde.¹⁹ R. Doehaerd stelt daarom: "De Salische Franken hebben geen enkele rol gespeeld in de bevolking van de Vlaamse gewesten ... Doorslaggevend op dat vlak zou de vestiging en kolonisatie mogen heten van de Ripuarische Franken en Thuringers ... Het initiatief lag bij het Merovingisch koninklijk gezag" (Doehaerd 1983, 19).

De aan de Nederrijn geschreven *Lex Ribuaria* of Ripuarische wet van 640, een revisie van de *Lex Salica*, was inderdaad van toepassing in Austrasië, het gebied tussen Rijn en

(19) Vgl. **Kaart 3** in de kleurenkatern van dit nummer, met de veroveringen van de Salische koningen Childerik (ca. 450-481) en Chlodowich (481-511), naar Van der Tuuk 2016, afb. 1. De Angelsaksische en Saksische veroveringen ontbreken op deze kaart.

Schelde. Een begraafplaats als die van Beerlegem mag worden gerelateerd aan de Austrasische adel.

4.3. *Thuringers*

De Thuringers waren sterk verbonden met het koningshuis van de Salische Franken. Volgens Gregorius was Chlodio afkomstig uit het land van de Thuringers (Van der Tuuk 2016, 28). Op zijn beurt had Childerik I bij zijn tijdelijke vlucht naar Thuringen daar zijn vrouw Basina getroffen, de moeder van Chlodowich. Samen met H. Grahn-Hoek heeft J. Van Loon nu ook aannemelijk gemaakt dat Gregorius' *Dispargum castrium quod est in terminum Thoringorum* situeerbaar om 440, slaat op een Oudthuringisch territorium dat in die tijd westwaarts reikte tot de Beneden-Rijn, *Dispargum* zou mogelijk te vereenzelvigen zijn met het Duitse Duisburg. De Saksen zouden de *Thoringi* mee vernietigd hebben en het opeengevalen gebied ten noordoosten van de Rijn ingepalmd (Van Loon 2016, 41-43).

De meeste Thuringische begraafplaatsen vindt men terug in Noord-Frankrijk, ze dateren er veelal van na 531 (slag bij de Unstrut, onderwerping van de Thuringers door Theuderik I) (Halsall 2009, 102). Ook In Ciply en Harmignies in Henegouwen zijn vrouwengraven ontdekt met een typisch Thuringisch ensemble (Wieczorek 1996, 355, 845-846).

Blijkbaar onbekend in de internationale archeologische literatuur zijn de Thuringische archaeologica die op de Zwijvekekouter in Dendermonde zijn gevonden en die behoren tot de vroegste fase van de begraafplaatsen in de Scheldevallei: 470-480 (Rogge 2004; Van Doorselaer 2010, 84). Tot dezelfde chronologische laag behoort het uitzonderlijk fraaie glaswerk dat er gevonden werd en dat als Frankisch/Merovingisch te bestempelen is (Van Doorselaer 2010, 85). De Thuringische en Frankische/Merovingische archaeologica lijken er iets jonger te zijn dan de Saksische (450-500), die aanzienlijk in aantal zijn en samen met het crematieritueel aan het licht kwamen (Van Doorselaer 2010, 82-83). Dat alles wijst erop dat de

Zwijvekekouter aan de samenvloeiing van Dender en Schelde niet enkel voor de vroege Saksische kolonisten, maar ook voor Childerik en de zijnen op Doornik na een van de strategisch interessantste plaatsen aan de Schelde moet zijn geweest. Het lijkt er in elk geval op dat een Frankische/Merovingische elite naar die plaats haar weg gevonden had vanuit Doornik, via de Schelde stroomafwaarts. De zeer vroege chronologie van de Frankische/Merovingische (en Thuringische) archaeologica laat verder uitschijnen dat de stichting van de nederzetting op de Zwijvekekouter losstaat van de latere Frankische kolonisatie van Vlaanderen. In de nabijheid is overigens geen enkele naam op *-inga haim* te bespeuren. De plaats luistert daarentegen naar haar oude Gallo-Romeinse naam: Zwijveke 1223 *Sueueka*.

5. Naast archeologie: taalkunde als wegwijzer in de vroegmiddeleeuwse kolonisatiegeschiedenis

5.1. De Scheldevallei en haar oostelijk achterland als barrière. Het Saksische aandeel in de boetsering van het dialectlandschap

Hierboven kwamen de mogelijke verklaringen voor het ontbreken van umlaut op lange vocaal in het westen van het Nederlandse taalgebied aan bod. Met de umlaut-op-lange-vocaaugerelateerde tegenstellingen is tegelijk het probleem van het Ingweoons aangesneden, denk aan Buccini's 'confrontatie van de Ingweoon met de Frank' van hierboven. Een beschouwing over ingweonismen in algemene zin en in het Nederlands in het bijzonder dringt zich op.

5.1.1. Het Ingweoonse continuüm

Men neemt aan dat de verkeers- en handelsgemeenschap tussen beide kusten van de Noordzee die de basis van het Ingweoonse continuüm vormde, ontstaan is na de Angelsaksische invasie van Engeland (5de eeuw). Op dat ogenblik waren de talen die wij nu kennen, zich definitief aan het vormen.²⁰ Men hanteert beter ‘Ingweoons’ dan ‘het Ingweoons’ om te vermijden dat men hier de indruk van een ‘taal’ wil wekken.

Tot de oudste laag van de Ingweoonse kenmerken of ingweonismen rekent men doorgaans ontwikkelingen die op gemeenschappelijke innovaties van het Oudengels, het Oudfries, het Oudnederlands en het Oudsaksisch berusten. Van het continentale Oudsaksisch wordt traditioneel aangenomen dat het betrekkelijk weinig ingweonismen bevat door de ligging van de Saksische thuisgebieden aan de periferie van de Ingweoonse kernsfeer Zuid-Oost-Engeland en Friesland. Alleszins profileert het Oudsaksisch zich in het vertoon van conservatieve trekken zoals beperkte reductie van onbeklemtoonde vocalen, beperkt optreden van *i*-umlaut, geen breking, geen consonantenverschuiving, ... (Stiles 2013, 20).

K. Heeroma plaatst het ‘vroege Gemeeningweoons’ tegenover het ‘late Kustingweoons’ en neemt bovendien aan dat het oudste Ingweoons niet vanuit de kust het binnenland is binnengedrongen, maar vanuit het binnenland, waar het door de voortschrijdende frankisering naar het kustgebied teruggeslagen werd (Heeroma 1972, 270).

Na P. Ramat (Ramat 1976, 66-71), heeft J. Taeldeman een inventaris bezorgd van de ingweonismen en er een approximatieve datering en historische duiding aan toegekend (Taeldeman 1982), P. Schrijver eveneens, zij het in beperktere mate (Schrijver 1999, 3-5).

⁽²⁰⁾ Voor een overzicht van de vele opvattingen: Rooth 1979, 6-9 en Van Bree 1977, 100-103 en 110-113. Sommige auteurs gaan ervan uit dat bepaalde Ingweoonse kenmerken zich al ontwikkeld hadden in de Germaanse thuisgebieden, dus nog vóór de migraties, zo M. Samuels (Samuels 1971) en A. Quak (Quak 2002). G. De Smet verkiest ‘Noordzeegermaans’ boven ‘Ingweoons’ (De Smet 1986, 204) en wordt hierin gevolgd door tal van auteurs.

In de publicaties van M. de Vaan (De Vaan 2017; De Vaan 2018) bekleedt het ‘Proto-Fries’ de rol die bij andere auteurs Ingweoons heet.

J. Van Loon brengt nu, met de toponymie als basis, een bijzonder vernieuwende visie op de ingweonismen: Van Loon 2019. Hij onderscheidt de jongere of secundaire ingweonismen van de oeringweonismen, kerningweonismen of primaire ingweonismen. Tot de oeringweonismen rekent hij (anders dan J. Taeldeman) het *s*-meervoud en (zoals J. Taeldeman) de compensatierekking zoals in *muide* (vs. *monde*), een vorm die later in Oost-Vlaanderen zelfs een secundaire expansie heeft meegemaakt. De ontronding in *brigge*, *lettel*, *pit*, *stic* (die niet Oudsaksisch is) behoort voor J. Van Loon (zoals voor J. Taeldeman) tot de jongere ingweonismen. De *i* in 1187 *Ripelmunda* voor Rupelmonde is er een mooi toponymisch voorbeeld van. Op originele manier verklaart J. Van Loon de naam van de stad Brugge (met *u*), gelegen binnen het *brigge*-gebied, als een relictvorm die een statusverschil ‘stad vs. platteland’ weerspiegelt en tot de hoge middeleeuwen opklimt.²¹

Ook het toponymische element *hīde* ‘kleine haven’ mag niet als een oud ingweonisme worden beschouwd (zie uitvoerig Van Durme 2020, 202). Het woord berust op latere import uit Engeland alleen: in het Fries zou men **hēde* verwachten.

Het hierboven genoemde overzicht van J. Taeldeman beoogt absolute volledigheid. Hij wijst erop dat ingweonismen niet enkel chronologisch kunnen worden opgedeeld, maar evenzeer op het vlak van fonologie, morfologie, syntaxis en lexicon.

5.1.2. Mogelijk vroege ingweonismen

Uit J. Taeldemans overzicht volgen hieronder een aantal ingweonismen die men ‘ingweonismen die (ten minste) dateren van kort na de kolonisatietijd’ zou kunnen noemen.

(21) Een reviewer merkt op dat de naam van de stad in de 13de-eeuwse Brugse teksten (Corpus-Gysseling) herhaaldelijk als *brigge* gespeld wordt.

1. Eerbiedwaardig oud is de naderhand zo goed als volledig opgerolde evolutie Germaanse *au* > \bar{a} i.p.v. \bar{o} zoals in 820/22 kop. 941 *Datnesta*, later Dodeman onder Drongen en 1123 *Adenckerka* naast 1159 *Odenkercha*, nu Adinkerke bij Veurne, verder in de toponymische elementen *kaag* vs. *koog* ‘buitendijks land’ en *lage* vs. *loge* ‘lo of open bos’ in Nederland. Andere voorbeelden in Gysseling 1975, 51. Men treft zelfs *Haci* voor *Chauci* (Chauchen) aan op de Tabula Peutingeriana van de 3de-4de eeuw kop. 12de en 13de eeuw (voorbehoud: Schrijver 1999, 24). Verder is er de etymologie van de benamingen Vlaming en Vlaanderen uit **flauma-* ‘overstroomd gebied > slik’ en **flauma-wandrija-* ‘bewoner van het slikkengebied’, die J. Van Loon echter als speculatief beschouwt (van Loon 2014, 120). De evolutie *au* > \bar{a} wordt veelal als Oudfries beschouwd, maar men vindt ze ook in het ‘Vroegoudsaksisch’ (aldaar naast *au* > \bar{o}) (Schlauch 1962, 16), ze ontbreekt in het Oudengels.
2. Ook erg oud is de *r*-metathesis, een verschijnsel dat herhaaldelijk en diepgaand bestudeerd is door J. Van Loon (zie Van Loon 1999, met een overtuigende verklaring van de Oost-Vlaamse naam Berrent; Van Loon 2014, 219-224). Het verschijnsel, traceerbaar aan de hand van **brunnan* ‘bron’ (vgl. het Oudhoogduits met *brunno*) komt voor in het Oudengels (met *burno*²²), het Oudsaksisch en het Oudfries (beide met *burna*), ook in het Middelnederlands en het Middelduits, daar later dus. Enkel bij *ors/ers/ars* uit **hross* (< **hrussa-* ‘paard’), in tal van plaatsnamen, kan men volgens J. Van Loon spreken van een volwaardig ingweonisme. Wat het verschijnsel van de *r*-metathesis in zijn volle omvang betreft, is volgens P. Ramat het veronderstellen van predisposities in het Noord-West-Germaans gerechtvaardigd. Het Oudsaksisch vormde volgens hem

(22) Deze metathesisvorm kwam in het Oudengels van de 7de eeuw nog niet voor blijkens de vele in die tijd uit Engeland afkomstige *brunne*-namen in de streek van Boulogne, als metgezellen van het element *tūn*. Zie voor de lijst en de kaart Van Loon 2017, 187-188.

de wieg van het verschijnsel,²³ de ontwikkelingen voltrokken zich in de andere dialecten in latere tijd, stapsgewijs en ‘systembedingt’, op maat dus (Ramat 1976, 66-67). Men kan die laatste opvatting betwijfelen luttelend op de datering die blijkt uit de toponymische gegevens door J. Van Loon aangehaald: Oudengels 8ste eeuw, Oudfries 9de eeuw, Oudsaksisch einde 9de eeuw, Oudnederlands sporadisch 11de eeuw, voorgoed omstreeks 1100. Wat ervan zij, de Nederlandse *r*-metathesis is in het zuidwesten van het taalgebied ontstaan, volgens J. Van Loon zelfs vrij snel en systematisch: Varsenare 1003 *Fresnere* > 1050 *Firsnera* (Van Loon 2014, 220-2201).

Zoals opgemerkt bij *ors*, nemen de gevallen van metathesis in anlautpositie een bijzondere plaats in, met name in het zuidwesten: Aardenburg 1069 *Rodanburg*, 1089 *Redenburg* > 1177 *Erdenburg* en Arnêke ten noorden van Sint-Omaars 1141 *Renteka* > 1199 *Erntekam* (acc.).²⁴

3. Tot de oude laag behoort verder de westelijke vernauwing in het suffix *-scip(i)* ‘-schap’: ze is kenmerkend voor het Oudsaksisch, het Oudfries, het Oudengels en het ‘Kustnederlands’ (Van Loon 2000, 215).
4. Verder is er de pluralis-*s*, waarvan de oostelijke grens Brabant met een vorm als *zoons* net niet bereikt, maar die in het Oudfries helemaal ontbreekt (kaart 3 in Van Loon 2014, p.

(23) M.b.t. de vorm *ors*: mochten de door Beda vermelde *Horsa* en zijn broer *Hengist* Saksen zijn geweest (en geen Jutten zoals sommige oude bronnen het willen), dan kan P. Ramat gelijk hebben: 449 “*Aduenerant autem de tribus Germaniae populis fortioribus, id est Saxonibus, Anglis, Iutis ... Ducis fuisse perhibenter eorum primi duo fratres Hengist et Horsa ...*”. P. Boeles en R. Brenner beschouwen *Hengist* en *Horsa* als Saksen (Boeles 1951, 220; Bremmer 1981, 47). Alvast komt de naam *Horsa* te Boulogne voor bij de Merovingische *monetarii* (Gysseling 1965, 70), wat Saksische herkomst niet tegenspreekt.

(24) Men kan hier moeilijk Picardische evolutie zoals in Doornik *revenir* > *ervénir* invoeren: Arnêke lag tot de vorige eeuw in Vlaamssprekend gebied en de genoemde evolutie kan hier niet ouder zijn dan de 16de eeuw, in sommige condities lijkt ze wat ouder, b.v. *crever* > *quervé*, zie Flutre 1970, 335 en 494; ook voorbeelden van metathesis in Jardez 1998, 177 s.v. *-er* < *re-* en 354 s.v. *quer-* < *cre-*, *cré*, echter nooit in gedekte positie zoals in *rente*, *rentier* (met *-n-*). Men kan zich daarom afvragen of die Picardische evolutie, regionaal van omvang, niet veeleer door het aangrenzende Dietse dialect op gang is gebracht.

74) en daarom vaak als aloud ingweonisme in twijfel wordt getrokken. T.L. Markey neemt echter aan dat *-as* ook in het oudste Fries heeft bestaan, maar in de tijd van de Oudfriese overlevering verdwenen is (zie Philippa 1987, 48 en 84).²⁵ Vermeldenswaard is de opvatting van St. Krogh, die de ‘unterschiedlich durchgeführte Allomorfenauswahl in der Flexion’ (pluralis *-e* in het Duits, *-s* in het Engels, *-r* in het Noordfries, *-ar* in het IJslands, ...) beschouwt als het startschot van de ontwikkeling van de dochtertalen van het Oergermaans (Krogh 2013, 141, 163).

5. Niet vermeld in Taeldeman 1982, maar zeker als een vrij oud ingweonisme te beschouwen, is het bewaren van *t-* (wellicht als restant van **hunda-* ‘tiental’) zoals in *tachtig* (en de Mnl. en dialectische vormen *tsestig*, *tseventig*, ...) vs. Duits *achtzig* (zie hierover uitvoerig Frings 1960).
6. Een ander mogelijk aloud ingweonisme is de wegval van aspiratie van *p, t, k* in het Nederlands (wegebbend in het noordoosten van het taalgebied) vs. het behoud ervan in het Engels en het Duits met *p^h*, *t^h*, *k^h*. Dat fenomeen, kenmerkend toe te schrijven aan een slappe articulatiebasis en derhalve vergelijkbaar met de afwezigheid van umlaut op lange vocaal (zie hieronder), is weliswaar niet traceerbaar in de bronnen en daarom moeilijk te beoordelen.

5.1.3. Zeker vroege ingweonismen

Naast de ‘ingweonismen van (ten minste) kort na de kolonisatietijd’, waaruit hierboven een greep is er de categorie van ‘ingweonismen waarvan de wortels ten minste al liggen in de kolonisatietijd zelf’, denk aan De Boones ‘Sakso-Frankische’ periode. Om terminologische verwarring te voorkomen (zie de opdeling van de ingweonismen bij andere auteurs hierboven), worden de ingweonismen van die tweede soort hier onder de noemer ‘zeker

(25) Deze situatie blijkt alleszins niet uit de Oudfriese *-inga-*variant. Waar men *-ingas* zou verwachten zoals in het Oudengels, ziet men in Friesland *-ingi* uit *-ingja*: Enum 855 kop. 10de eeuw *Einingi*, Sengerhuizen 855 kop. 10de eeuw *Seddingi*, ...

vroege ingweonismen' gevat. Naast hun vroege datering, is een hoofdkenmerk hun voorkomen over bijna het hele Nederlandse taalgebied en zelfs daarbuiten, terrasvormig en binnen een O-W gerichte context. Tot op zekere hoogte reflecteren ze de onderdrukking en verschrompeling van klanken.²⁶

In de eerste fase van het Ingweoonse continuüm was een belangrijke rol weggelegd voor de 'Vroegoudsaksische' zone die de barrière van de Scheldevallei en haar oostelijk achterland kan worden genoemd. Voor Nederland liep die barrière noordwaarts verder door van het Zwin tot over heel *Frisia Citerior* (prov. Zeeland, Zuid- en Noord-Holland, Utrecht). Het 'Vroegoudsaksische' bevolkingselement van die zone moet er vrij lange tijd in geografisch isolement vertoefd hebben. Dat element was cumulatief opgebouwd: vanaf de 4de eeuw in half-sedentaire vorm (zoals over de hele Nederlanden) en vanaf ca. 450 tot 550 in sedentaire vorm in het Scheldegebied en ook noordelijker zoals om Utrecht.

De confrontatie tussen 'Vroegoudsaksisch' en Frankisch waarvan de Scheldevallei het toneel was en die hier onze aandacht bezighoudt, viel in de 5de en 6de eeuw. Pas later volgde symbiose met de Frankische bevolking. Dat het 'Vroegoudsaksisch' het voor een aantal evoluties van het Frankisch haalde, is enkel begrijpelijk als men de Frankische kolonisatiebeweging niet langer ziet als een soort van eenmalige superkrachtige tsunami, maar veeleer als een proces dat vele generaties overspande. Die toedracht wordt bevestigd door de archeologie. De vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen vallen op door een chronologisch uiteenlopende opstart: vanaf het begin, vooral nog vanaf het midden van de 6de eeuw tot diep in de 7de eeuw en zelfs nog tot in de 8ste eeuw.

De 'Vroegoudsaksisch'-Frankische zone of de barrière van de Scheldevallei en haar oostelijk achterland zou voor het hele

(26) Articulatorische verslapping met fonologische gevolgen, een trek die men bij ingweonismen meer terugvindt. Denk aan het nasaalverlies vóór spirant zoals in *monde > muide*. Dat is alvast de opvatting van K. Heeroma, die in de Ingweoonse innovaties ontaardingsverschijnselen en slordigheden ziet die later geconventionaliseerd zijn in het perifere noorden, maar die nooit een kans zouden krijgen in het strakker genormeerde centrale Frankisch (Heeroma 1965, 1-15).

Nederlandse dialectlandschap vérstrekkende gevolgen hebben. Het lijkt er wel op dat de Lage Landen in de koloniatietijd al een soort eigen dynamiek binnen het Ingweoonse continuüm op gang gebracht hadden. Tot de vroegste fase van het continuüm moeten alvast de volgende verschijnselen opklimmen.

1. Eigen evolutie van umlaut-op-lange-vocaalgerelateerde ontwikkelingen

Kenmerkend voor de genoemde zone was de mogelijkheid van umlaut op korte vocaal,²⁷ maar de onmogelijkheid van umlaut op lange vocaal. Blijkbaar was *-i* als umlautfactor op lange vocaal geneutraliseerd,²⁸ een ontwikkeling die op het later binnenvallende Frankische element werd overgedragen. Zo hoorde men er niet langer **fōti*, **grōni*, ..., maar **fōti*, **grōni*, ... of **fōte*, **grōne*, ... (met *ε* zoals in *mes*). Ter verklaring van die kleurevolutie van *i*, *j* na lange vocaal/syllabe, kan men inroepen: taalgeografisch isolement gedurende een tot twee eeuwen en in latere tijd gebrek aan talige impact bij de Franken ten gevolge van een slechts langzaam vorderende numerieke bevestiging. Toen een paar eeuwen later de pletwals van umlaut op lange vocaal stapsgewijs westwaarts aan het uitrollen was,²⁹ kwam die aan barrière van de Scheldevallei alleszins volledig tot stilstand. Ten oosten ervan was een merkwaardig terraslandschap het resultaat, denk aan de geografische afstand tussen de isoglossen van **fōti*

(27) Algemeen ontstaan in 450-500, voor het Oudengels in de 6de eeuw gedateerd.

(28) In tegenstelling tot de andere West-Germaanse talen bewaarde het Oudsaksisch in zijn thuisland de heldere eindvocaal *-i* zelfs tot in de vroege 11de eeuw (Van Loon 2017, 286, met bewijzen: ca. 1000 *Stadeki*, met *e* uit Germ. *ai*). Het gaat hier kennelijk om een archaïsme. Zie verder over apocope van *-i* en over *i*-umlaut Ramat 1969, 47 en Adamczyk 2018, 525, met de klemtoon op een verschil in chronologie: "A clear boundary merges between Old English and Old Frisian, where the process of *i*-mutation operated and was phonologised earlier, and Old Saxon and Old Low Franconian in the other, which at this early stage did not attest to the operation of (secondary) *i*-mutation. In Old Saxon (just as in Old High German) *i*-mutation occurred later and had an allophonic status for a longer period".

(29) Umlaut op lange vocaal kan voor de Brabantse en Limburgse, dus 'Frankische' dialecten gedateerd worden in de late 9de eeuw (Van Loon 2019, 214).

> *vuut* pl. (Limburg) en **grōni* > *gruun* (Denderstreek). De barrière van de Scheldevallei uitlopend tot de Denderstreek als westelijkste grens van umlaut op lange vocaal is dus een erg harde grens geweest. *Groen* en *kaas* staan er nog steeds tegenover *gruun* en *kees*.³⁰ In het Land van Aalst en in de streek van Gent wordt die grens voor *ā* enkel overschreden door het leensuffix *-ārja-* uit Latijn *-ārius*, vgl. Bossenere in Etikhove 1063 *Businarias*, ca. 1170 *Bosner*, 1185 *Boschenere* en ca. 1230 *Molnere* in Gent. Zulks wijst erop dat *-j-* in *-ārja-* niet zo snel hetzelfde lot onderging als *-i*.

Andere umlaut-op-lange-vocaalgerelateerde ontwikkelingen ondergingen de werking van de barrière, zo de evoluties Germaanse *ai* > *ee* vs. *ei* (kaart 7 in Van Loon 2014, 123) en Germaanse *eu* > *ie* vs. *uu* (kaart 8 in Van Loon 2014, 128).

Op haar oostelijke flank blokkeerde de barrière van de Scheldevallei invloeden van het aanzettende Frankisch, op haar westelijke flank bood ze, met name in latere tijd, bescherming aan jongere ingweonismen zoals de ‘ontronding na umlaut’, b.v. in *stik* vs. *stuk* (kaart 12 in Van Loon 1984, 167) en de spontane palatalisatie van Germ. *u* zoals in *vul*, *veugele* vs. *vol*, *vogel* (kaart 13 in Van Loon 2014, p. 171), een wellicht al in de 9de eeuw voltooid verschijnsel waarvan de oostelijke grens nagenoeg geheel samenvalt met Schelde-Dender-Zuiderzee-lijn.³¹

Het Oudengels, het Oudfries en het Oudsaksisch, de traditionele dragers van ingweonismen, delen de afwezigheid van umlaut op lange vocaal niet. Toch ligt de oorsprong van dat verschijnsel onmiskenbaar in het in de Lage

(30) Ik ken slechts één (Laatmnl. en daarom geïmporteerd?) voorbeeld van het doorbreken van die grens: de huidige wijknaam Buke in Leeuwergerm bij Zottegem 1439 *vp de Bueke*, 1571 *ant Bueckhecken*, uit Germ. **bōkjōn-* f. ‘beuk’, vgl. verder Zuidoostvlaams *buuk* m. ‘beuk’, *bukenootsies* ‘beukenootjes’ en de soortnaam *buuk* ‘beukenhout’.

(31) Vgl. voor Gent: “Gent gaat in de hoge en late Middeleeuwen nog samen met het oud-Ingweoonse West-Vlaams: *brigge* voor *brugge*, ...” (De Grauwe 2004, 290).

Landen geïnfiltreerde ‘Vroegoudsaksisch’: het verschijnsel bestrijkt er de hele territoriale breedte van west naar oost en het gaat gestoeld op een wel erg markante Ingweoonse trek: een deficiënte articulatiebasis. Daarom mag het worden beschouwd als een volwaardig ingweonisme.

2. Engels *five*, Nederlands *vijf*, Nederduits *fief* vs. Hoogduits *fünf* (als voorbeeld)

Zie over het nasaalverlies vóór spiranten, met compensatierekking Van Loon 2014, 90-92: zeker vóór de tijd van het operationeel worden van de primaire umlaut in het Oudengels. Zie verder over het toponymisch ‘relict’ *muide* in de Nederlanden ook Blok 1965, 55-56, met een kaart.

3. In de Nederlanden: westelijk *meed* (vgl. de naam *Meetjesland*) vs. *maad* (als toponymisch voorbeeld)

Germaanse e_r of [æ̃] als \bar{e} in het westen vs. \bar{a} in het binnenland, vgl. verder *ee* vs. *aa* (uit *aha*) in heel wat waternamen in noordelijk Oost-, West- en Zeeuws-Vlaanderen (zie Van Durme 2011), zie kaart 4 in Van Loon 2014, 94. Volgens sommige grammatica’s en woordenboeken had het Oudsaksisch hier evenwel \bar{a} , wat de status van \bar{e} als al-oud ingweonisme dan zou ondergraven. In werkelijkheid is dat ten dele onjuist: onder meer in Nedersaksen was \bar{e} van oudsher thuis.³²

(32) Vgl. Schlauch 1955, 35: “-*mēr*, die echtsächsische Sprechform, Rooth, Saxonica 89, findet sich besonders bei Thietmar, in Paderborn bis um 1050, wird sonst von der aus der frühkarolingischer Kanzlei stammenden Latinisierung -*marus* verdrängt ... Ähnliches gilt für *rēd*, ...” en Schlauch 1962, 16-17: “ \bar{e} für \bar{a} : anscheinend ein altertümlicher Zug, bezeichnend für das Engrische (Hauptort Korvey), für das Nordniedersächsische und für die ostfälischen Quellen. Dass sie in Paderborn auch in älterer Zeit zu Hause waren ... Diese Erscheinungen werden im folgenden ‘nordseegermanisch’ oder ‘dialektisch’ genannt”. Voor de Nederlanden verduidelijkt M. Gysseling de opmars van \bar{a} als volgt: “Maar vanaf de 6de eeuw straalt de Hoogduitse \bar{a} , die in Zuid-Duitsland in of omstreeks de 2de eeuw na Chr. uit \bar{e} ontstaan was, ook over Frankrijk en vandaar over het Nederlandse taalgebied uit ... Daar lopen in de 7de-9de eeuw \bar{e} en \bar{a} nog door elkaar”, met voorbeelden (Gysseling 1975, 28, naar - zeer uitvoerig - Gysseling 1961, 26-33). Het lijkt dus weinig waarschijnlijk dat Germaanse \bar{a} zich al in de eerste eeuwen van onze tijdrekening overal rechtstreeks uit \bar{e} heeft ontwikkeld en dat die \bar{a} in het westen van het Nederlandse taalgebied pas later door een Ingweoonse \bar{e} is vervangen, zoals (voorzichtig) wordt gesuggereerd in Kroonen 2013, xxi-xxii.

4. Engels *he*, Nederlands *hij*, Nederduits *he* vs. Hoogduits *er* (met een verlengstuk in andere pronominale vormen zoals *hem*, *him* vs. *im*, een innovatie waaraan het Oudsaksisch dan weer niet meer deelnam, onder invloed van het Hoogduits).

Over die tegenstelling bezorgde M. Gysseling een heldere uiteenzetting en bestempelde ze als 'Angelsaksisch-Salisch' omdat ze uitgedragen werd tot het Westmoezel-frankisch (Gysseling 1978, 21, met een kaart). Ondanks culturele verschillen zoals een ander uitvaartritueel waren de beide genoemde dialectgroepen in den beginne nog sterk verbonden.

5. Engels, Nederlands, Nederduits *is* vs. Hoogduits *ist*
Vgl. Oudengels *is*, Oudnederlands *is*, Oudsaksisch *is* (*ist*), Oudnoords *es* vs. Oudhoogduits *ist*, Gotisch *ist* en buiten het Germaans Latijn *est* en Grieks *estí*.

Het verlies van *-t* in de vorm *is* kan gelden als een typisch Ingweoons verschijnsel: opgave van strakke, etymologisch correcte articulatie, vgl. het nasaalverlies en de neutralisatie van de umlautfactor na lange vocaal met het gebied van de barrière van de Scheldevallei als wieg.

6. De gen. pl. op *-a*
De gen. pl. op *-a* deed met name dienst in het toponymische type op *-inga*, etc. (b.v. Tatinghem 649 kop. 961 *Tatinga villa*, 826 kop. 961 *Tatingahem*), waar Limburg hier *-ingo*, etc. heeft (b.v. Guigoven bij Tongeren 980 *Guodengohouo*), zie Van Loon 1987 en Gysseling 1997, 14: *-a* in het westen, *-o* in het zuidoosten; vgl. in de Wachten-donckse Psalmen en in het Oudhoogduits: *-o* als gen. pl. van de masc. *a*-stammen.³³
7. Het naamtype op *-inga haim*

(33) Er zijn anomalieën, b.v. de naam Etikhove met 1116 kop. 13de eeuw *Atinghoua*. Ook de (latere) secundaire umlaut bevreemdt hier. Omdat *-o* veeleer kenmerkend is voor het Oostlimburgs en het Duits, mag hier volgens J. Van Loon aan Duitse i.p.v. aan Brabantse invloed worden gedacht: toen Godfried de Oude om 973 de rijksburcht Ename oprichtte, zal hij wellicht krachten uit zijn heimat, de Duitstalige Moezelstreek hebben meegebracht (Van Loon 1987, 94; Van Loon 2014, 166).

Ik probeer hieronder (paragraaf 7.1) aan te tonen dat, naast de uitgedragen morfologische trek *-a*, *-inga haim* zelf door zijn verspreiding een volwaardige plaats toekomt binnen het Ingweoonse continuüm.

5.2. *Buiten de Scheldevallei*

Buiten de barrière van de Scheldevallei verdienen een aantal geografische gebieden de aandacht: het zgn. Verre Westen van het Zuid-Nederlandse taalgebied,³⁴ de continentale kustgebieden en Engeland.

5.2.1. **Het Verre Westen**

In de ‘buik’ van Pas-de-Calais springt het ontbreken van het crematieritueel in het oog. Het overzicht van het funeraire ritueel hierboven suggereert dat de Saksen in dat binnengebied nooit echt thuis zijn geweest. Mag men daarom veronderstellen: Frankische (i.p.v. Saksische) predisposities voor Centraal-Nederlandse (i.p.v. Ingweoonse) vormen in en om Artesië?³⁵

Om te beginnen lonkt de toponymie ons hier toe met de frequente naam Saily: een naam op *-iācum* met *Salius*, ‘Saliër’ als basis? (Van Durme 1995, 25; Van Loon 2016, 66). Acht vertegenwoordigers in Pas-de-Calais en het Noorderdepartement en twee in het Sommedepartement, naast nog vijf in an-

(34) Met het Verre Westen wordt bedoeld: de Westhoek samen met het aansluitende deel van het Franse departement Pas-de-Calais waar ooit Nederlands werd gesproken, dus tot de Canche.

(35) Aan de hand van een onderzoek voor het aan de taalgrens gelegen gebied van de Moezel en de Saar breken M. Pitz en A. Schorr alvast een lans om in de grote ‘Siedlungsraum der Franken’ een nieuw inzicht te verwerven door de selectieve studie van ‘Namenwörter’ en hun verbreiding en zo ‘Einzelräume’ af te bakenen (Pitz & Schorr 2003, 100-101). De uiterst zuidwestelijke uithoek van het Nederlandse taalgebied lijkt wel zo’n (vrij ingewikkelde) microkosmos: naast de opvallende evolutie *-inga haim* > *-i(n)ghem*, de plaatselijke concentratie van het later te dateren naamtype *-as haim* > *-sent* en ten slotte om Boulogne het nog jongere type op *-tūna* > *-thun*.

dere noordelijke departementen (Nègre 1990-1991, nr. 3373)? Een verleidelijk, maar toch wat schimmig spoor. M. Gysseling verkiest hier **Satiliaco*, bij *Satilos*, op grond van de oudste attestaties. Namen op basis van *Salius* zouden chronologisch ook wat minder passen in de rij van Gallo-Romeinse etno-toponiemen (zie Van Durme 2003, 358, met een toewijzing van die namen aan de tijd van Augustus).

Toch staat de historische klankleer zoals die blijkt uit de toponymie de opvatting van een 'deels Frankisch Artesië en ommeland', dat oude en zelfs jongere ingweonismen niet meteen omarmde, geenszins in de weg.

1. Een naam als Zouafques uit 1164 *Suaueca* uit **Suēbiaco*, bij *Suēbius*, zoals overigens ook *Suēbo* in de namen Zwavenarde, Schwabenheim 962 *Suaueheim* en Schwafheim onder Moers 10de eeuw *Suabhem*, vertoont evolutie met *ā* en niet met Ingweonse *ē* zoals in de namen Zwevegem en Zwevezele³⁶

(36) Voor een bijkomende moeilijkheid zorgen de namen Zwijveke 1223 *Sueueka*, 1227 *Suiueke*, 1309 *Zwieueke* en Zwijvegem in Rijmenam ca. 1150 *Suiueghem*. M. Gysseling stelde voor Zwijveke achtereenvolgens voor: **Swīvus*, bij de Germ. stam van de **Swīvas*, zie Zeeland' (TWOZV), **Suēbius*' (TW) en **Suēbius* met vocaalverkorting' (Naamkunde 10 (1978), 10), voor de namen op *-inga haim* opteerde hij voor de Germaanse naam **Swībo*. **Swībo* komt echter niet voor in Förstemann en evenmin in de *Ergänzungsband* van H. Kaufmann van 1968.

Aangezien de naam van de Suebi in Noord-Duitsland en ook in onze gewesten voorkomt van de Romeinse tijd tot de vroege middeleeuwen, kan men zich afvragen of **Suēb-* niet algemeen kan passen, meer bepaald in twee varianten: een met rechtstreekse Germaanse evolutie (*ē > ā* of *ē*) en een met evolutie onder Laatlatische bemiddeling. De vormen 1227 *Suiueke* en 1309 *Zwieueke* doen veel denken aan de klankevolutie in oude leenwoorden als *mijt* uit *mēta* (*ē > ī > ij*) en *biet* uit *bēta* (*ē > ie*) en aan vroeg geermaniseerde Romaanse plaatsnamen op *-ētum* als Terblijt 1325 *Tremplyt* en Terziet 1350 *Rosit* in Nederlands Limburg, met een zeer gesloten Lat. *ē*, soms voorgesteld als *i*, een korte klank waarvan het eindproduct in het Romaans overigens hetzelfde was (*oi*). Denk voor vergelijking verder aan Germaanse *ē* in *litus* voor *letus* 'laat, halfvrije' (Gotisch **lētan*) in de Lex Salica, waar men overigens ook het (vermoedelijk) oudste Nederlandse zinnenetje met dat woord in die merkwaardige Laatlatische klankstand aantreft: 7de-8ste eeuw *Maltho thi afrio lito*, 'Ik verkondig: jou maak ik vrij, *laat*').

en wellicht ook de naam Zeeland.³⁷

2. Voor het westen is er het lange, vaak weifelende vasthouden aan *oo* (tweetoppig, gerealiseerd als *oə*) uit Germ. *ō* (zie Gysseling 1975, 35-36; vooral Van Loon 2014, 154-157) in oude Vlaamse vormen zoals 1108 *Bocle* voor Sint-Blasius-Boekel, vgl. Oudsaksisch *bōka* f. 'beuk' en Oudengels *bōc* (naast *bēce*, onderumlaut, waarvan *beech*), in 1236 *brodre*, *blotlaten*, ... in de Gentse leprozenstatuten en in archaische vormen vóór een *j*-glijder zoals in hedendaags Velzeeks *blo.ən* 'bloeien', uit **blōion*. Toch vindt men er ook vroege, veeleer oostelijke evoluties met *uo*, zoals in 857 *Gruonomberg* voor Sint-Winoksbergen en 877 *Buosingahem* voor Boeseghem.
3. Het opvallendst nog is de aanwezigheid van *op* in het Verre Westen, waar men Ingweoons *up* door spontane palatalisatie verwacht. Ook in Veurne-Ambacht en de streek van Poperinge hoort men *op*. Tal van voorbeelden in De Flou: 1168/91 *Obstal* in Waasten, 1286 *Oppercoutere* in West-Moyecques, 1286 *Ophove* in Caffiers, 1290 *Ophove* in Wimille, 1349 *Ouphove* in Acquin, ... Bij Sint-Omaars noteert men dan weer Upen 867 *Uphem*, 1069 kop. 1215 *Hupem* en zulks verder noordwaarts in het gehele westen van het Nederlandse taalgebied, zo in Zuid-Holland met 918/948 kop. 11de eeuw *Uphuson* en *Upuuilcanhem* en in Utrecht met nabij Duurstede 777 kop. 11de eeuw *Vpkiri-*

(37) Op voorwaarde dat de *Annales Vedastini* met de genoemde *Suebi* de Zeeuwen bedoelen. De naam *Swēvas* moet tot *Zeeuwen* zijn geëvolueerd onder invloed van het woord *zee* uit **saiwa-* en al in de 11de eeuw zijn opgevat als 'zee-aanwoners' (Gysseling 1981, 109).

- ka*, waarbij *V* mogelijk nog de oude *oe*-klank voorstelt. J. Van Loon dateert de palatalisatie $u > y$ in de 9de eeuw.³⁸
4. Er is ten slotte de morfologie, waarbij men in Vlaams-Artesië in *uogala* naast *nestas* (ca. 1100 Rochester/Sint-Omaars *Hebban olla uogala nestas hagunnan...*)³⁹ de strijd kan zien tussen de Frankische nom. acc. pluralisvorm op *-a* en de Ingweoonse op *-as*. Vgl. voor dezelfde spreidstand de 10de-eeuwse Oudoostnederlandse Wachten-donckse psalmenvertaling met *himila*, *geheita*,⁴⁰ ... vs. Holland met ca. 800 *dadsisas* (en in *dad-* ook al Oudfriese of zelfs Oudwestnederlandse \bar{a} uit Germ. *au*), *nimidās*, *yriās*, Utrecht met ca. 800 *genotas* (Corpus-Gysseling II 19-26; 126-130) en Gent 9de eeuw met *geldindas* (voor *geldingas*).

(38) J. Van Loon heeft de spontane palatalisatie van Westgerm. *u* diepgaand bestudeerd en kwam tot de conclusie dat het wellicht die (9de-eeuwse?) evolutie is die ‘ontronding na umlaut’ heeft veroorzaakt bij wijze van *push-chain* (Van Loon 2014, 168-173 en 204-208). Een van de argumenten voor die hypothese is het gegeven ‘dat de ontronding alleen optreedt bij woorden met oude /y/ uit *i*-umlaut (*brügge*, *dünne*, *pütte*, *stük*), maar nooit bij woorden met spontaan gepalataliseerde /y/ (*vul*, *wull*, *buc*)’ (p. 169). Een stoorzender is hier echter *up* naast *op* uit Germ. **upa-*, waarvoor het westen *ip* en *ep* kent. Men zou nu kunnen aannemen dat de ontronding in dat geval van recente datum is en berust op ‘ultieme captatie’, maar M. Hoebeke vermeldt voor Oudenaarde 1415 *ep*, weliswaar alleenstaand, doch ‘voor de kennis van de volkstaal belangrijker dan de honderden gevallen *op* en *up*’ (Hoebeke 1968, 124, met karteringen).

(39) Zie voor de discussie (1) ‘Kents met Vlaamse inslag’ vs. (2) ‘Vlaams met Kentse inslag’ diepgaand De Grauwe 2004 en De Grauwe 2008, waar voor (1) wordt gepleit. Op zijn beurt houdt G. De Schutter rekening met de mogelijke aanwezigheid van het *s*-meervoudssuffix in ‘bepaalde Nederfrankische dialecten’ (De Schutter 1998, 131). M. Gysseling en J. Van Loon zijn hier zeer formeel: geen Engels, geen Frans, maar westelijk Oudnederlands.

(40) Opmerking m.b.t. de vorm 966 *Sclotha* voor Sloten in Oostakker. Die vorm overtuigt niet als de pluralisvorm die J. Mansion en A. Van Loey erin herkennen (vgl. Mansion 1924, 281: “*Villa Sclotha*, abl. plur. *Sclothis*. Dit is een meervoud, waarvan de nominatief *slōta* zal zijn geweest (sg. masc. **slōt*, uit **slaut-*”), overgenomen in Van Loey 1964, 122-124: ‘Pl. nom. ... *Sclotha*’). Het gaat veeleer om een singularisvorm in de datief. M. Gysseling heeft overtuigend aangetoond hoe in het Oudgermaans van waternamen nederzettingsnamen gevormd werden door die waternamen in de pluralis te plaatsen. In het Nederlands en het Duits zijn dergelijke nederzettingsnamen in algemene regel in de dat. pl. overgeleverd en in Latijnse teksten vervangen door een abl. pl. Germaans **Slautum* betekent daarom letterlijk ‘bij degenen die aan de Sloot wonen’.

Zit *-as* verscholen in toponiemen? Zo suggereert het LNT, 220 een Oudnederlandse pluralisvorm op *-as* in de naam Leersum 11de eeuw *Hlarashem*. Op het continent is *-ingas* als suffix in plaatsnamen zoals in Engeland (type Hastings, 790 *Hastingas* ‘bij de clan van *Hæsta*’) echter nergens met zekerheid traceerbaar doordat omzetting naar het Romaanse *-ingas* (acc. pl.) steeds in het spel kan zijn. Toch hecht M. Gysseling geloof aan het vroegere bestaan van Germaans *-ingas* in Vlaanderen en daarbuiten en citeert Affringues 1186 kop. 18de eeuw *Harfren-ges* en Bonningues-lès-Ardres ca. 1150 *Boningges* uit het zuidwesten nabij Sint-Omaars (Gysseling 1969b, 21 en 29). Andere voorbeelden van namen op *-ingas* zijn volgens hem: Wilbedingues in Wavrans-sur-l’Aa 1175 kop. 12de eeuw *UUibodinges*, eveneens nabij Sint-Omaars, maar ook Nodrenge in Marilles bij Nijvel 1116 kop. 13de eeuw *Nordren-ges* en Bretenges in Hendrikkapelle bij Ver-viers 1172 *Brethenges*, zelfs Mécringes bij Épernay 1200 *Mescringes* (TW). Zou voor al die vormen niet beter romaniserende omzetting *-inga haim*, *-ingum* > *-ingas* passen? Denk aan Peuplingues 1070 kop. 1215 *Pipelinge-hem* > 1254 *Pepelinghes*, 1393 *Peupelingues* (de Loisne 1907, 296) en aan Poperinge 877 kop. 911 *Pupurningahem* > 1210 *Poperinghes* (Terwaanse bron). Het suffix *-ingas* zal aan de continentale zijde van het Kanaal en de Noord-zee wel nooit voet aan de grond hebben gekregen. In de naam Greveninge (in Westkapelle bij Brugge) herkent M. Gysseling overigens zelf geen Germ. *-as*, maar wel romaniserende omzetting: 737 kop. 941 *Grifningas* (met **gravaninga-* ‘vergraving’), weliswaar tot stand gekomen op de Gentse Sint-Pietersabdij. Ook in Ledringhem (bij Duinkerke) 723 kop. 961 *infra Mempisco Leodreding-as mansiones* mag geen Germ. *-as* worden herkend: hier had de scribent van de toentertijd Dietstalige Sint-Bertijn-sabdij van Sint-Omaars een Latijnse adjectiefconstructie op het oog.

5.2.2. De continentale kustgebieden

Voor de kolonisatie van de tot de 6de eeuw zo goed als onbewoonde kustgebieden van het continent staat ons een uiterst belangrijke historische bron uit het midden van de 6de eeuw ter beschikking: *De bello Gothico* (voltooid in 553) van de Byzantijnse auteur, tevens keizerlijk militair adviseur Procopius van Caesarea (°vóór 500 – +kort na 562).⁴¹ In de aanloop naar een liefdesverhaal eindigend in een veldslag tussen een legermacht uit Engeland en een van een groep (uit Holstein afkomstige) *Varini* of Warinen die toen aan de Rijnmond verbleven, deelt Procopius mee:

“Trans fluvium Istrum habitant Varni, pertinentque ad Oceanum usque Borealem, et Rhenum amnem, qui ipsos ac Francos, aliusque vicinas gentes disterminat ... Brittia autem insula in hoc Oceano sita est ... contra ipsa Rheni ostia inter Britanniam ac Thulen insulam

... Thule ... ad extremum Oceanum Septentrionalem summota est ... Porro Brittiam insulam nationes tres numerosissimae, suo quaeque sub Rege, habitant: Angli, Frisones, cognominesque insulae Brittones, tanta est hominum multitudo, ut inde singulis annis non pauci cum uxoribus liberisque migrent ad Francos, qui in suae ditionis solo, quod desertius videtur, sedes illis ascribunt: ex quo fieri dicitur, ut sibi quoddam ius in insulam arrogant. Certe Francorum rex non ita pridem, cum nonnullos ex intimis Byzantium legatos ad Iustinianum Augustum mitteret, Anglos illis adiunxerat, ambitiose ostendens, se huic etiam insulae dominari. Hactenus de insula Brittia”,⁴² ‘De Warinen wonen aan de overkant van de Neder-Donau. Hun gebied strekt

(⁴¹) De waarde van Procopius als bron voor de geschiedenis van de Noordzeekust is onlangs sterk in vraag gesteld door M. Dijkstra en J. de Koning. Zij gaan ervan uit dat Procopius’ kennis van het Noordzeegebied bijzonder beperkt was en dat er weinig ‘historical evidence’ in zijn verhaal te vinden is. Volgens hen ontneemt de vermelding van een groep *Warini* in de Nederlanden het verhaal alle geloofwaardigheid en met de *Angli* kunnen i.p.v. de Engelse *Angli* best hun stamgenoten uit de Noord-Germaanse thuisgebieden zijn bedoeld (Dijkstra & de Koning 2017, 57). Die scepsis is wel helemaal onterecht.

(⁴²) Niebuhr 1833, 559-560: Latijnse omzetting uit het Grieks, naar Cl. Malretus. Parijs, 1661/63.

zich uit tot de noordelijke Oceaan en tot de delta van de Rijn, die hen scheidt van de Franken en de andere volkeren die daar wonen ... Het eiland Brittia⁴³ ligt in de genoemde Oceaan ... tegenover de Rijnmondingen tussen de eilanden Britannia en Thulen ... Thule ... is in het verste deel van de noordelijke Oceaan te zoeken ... Op het Britse eiland wonen drie zeer volkrijke naties elk onder een koning: de Angelen, de Friezen en de naar het eiland genoemde Britten. De bevolking is er zo talrijk dat velen met vrouw en kinderen elk jaar naar het territorium van de Franken overkomen, van wie ze een woonplaats toegewezen krijgen in gebieden die als nagenoeg onbewoond worden beschouwd. Op grond daarvan claimen de Franken rechten op het eiland. Toen de Frankenkoning kort voorheen vertrouwelingen als gezanten naar keizer Justinianus in Byzantium stuurde, liet hij ze vergezellen door enkele Angelen. Daarmee wilde hij laten uitschijnen dat ook het eiland onder zijn gezag viel. Tot hier over het eiland Brittia'.⁴⁴

Uit Procopius' verhaal onthouden wij dat omstreeks het midden van de 6de eeuw de continentale kusten vanuit Engeland geïnfiltreerd werden. Op het continent bepaalden Franken de regels. Zij beslisten op welke plaatsen de immigranten zich konden vestigen, wat kan suggereren dat de Frankische kolonisatie al gevorderd was. De tekst zegt niet expliciet welk

(43) *Brittia* (Ierland) en *Brittannia* (Engeland) worden door Procopius voortdurend met elkaar verwisseld. *Thulen*, *Thule* (in het Grieks *Θουλης*, *Θουλη*), elders ook *Ultima Thule*, was in de oudheid een benaming voor de uiterste noordelijke grens van de bekende wereld. In de middeleeuwen en ook later stond *Thule* voor IJsland.

(44) Rechtstreeks vertaald uit de Griekse brontekst, naar Veh 1978, 863-865).

aandeel Britten,⁴⁵ Friezen en Angelen⁴⁶ precies hadden in de overtocht naar het vasteland.

Hierboven kwamen de bevindingen van de archeoloog P. Deckers voor Belgisch Kust-Vlaanderen al ter sprake: vanaf de 6de eeuw een woningbouw en bij het vervaardigen van aardewerk een verschralingstechniek die veeleer aansluit bij die van Engeland dan bij die van de Scheldevallei, waarbij hij een taalkundig fenomeen inroept dat hierboven uitvoerig besproken is: het in de kustregio's aangetroffen Ingweoons (Deckers 2017, 178-179, 165-186⁴⁷). P. Deckers' bevindingen zouden door de bovenstaande getuigenis van Procopius kunnen worden ondersteund. De archeologie leert ons nog meer. In 2019 verscheen een onderzoeksrapport over een in Koksijde aan het licht gekomen begraafplaats die omstreeks 650 begint en omstreeks 750 afsluit: Dewilde e.a. 2019. Uit het DNA-onderzoek uitgevoerd door M. Larmuseau komt genetische verwantschap aan de noordelijke Saksen naar voren, isotopenonderzoek zal verder uitwijzen of de bevolkingsgroep van Koksijde effectief uit de Saksische stamgebieden afkomstig is. Een tweede conclusie is dat het hier gaat om een heel diverse gemeenschap (en niet om een familiale nederzetting met op zijn minst drie generaties, zoals men die verwacht bij plaatsen benoemd met een naam op *-inga haim*). Beantwoordt dat warrige patroon niet veeleer aan het vluchtelingenscenario zoals een eeuw voorheen beschreven (en mogelijk toen voor- goed opgestart) door Procopius?

(45) Met het nodige voorbehoud ziet men (Keltischsprekende) Britten aan de continentale kust in namen als Wales in Noord-Beveland ca. 1136 *comitatus ... Wales*, Walcheren 976 *UUalacra* (indien uit **Walhōz-zwarjōz*) en **Waalhem* in Groot-Friesland 825-842 *Walahheim* (Van Durme 2003, 334-335). Men vgl. hier met 'place-names in *Walas, Brettas, ...*' op kaart 2 'British names' in Smith 1956, I.

(46) De plaatsnaam Engelum in Friesland én in Groningen, uit **Angla haim*, zou op Anglische infiltraties (handelsplaatsen?) in de zgn. Oudfriese gewesten kunnen wijzen.

(47) Met verwijzing naar J. Hines, die Engeland beschouwt als de bakermat van de ingweonismen (Hines 1995).

5.2.3. Engeland

Ook voor de banden tussen het continent en Engeland is Procopius' getuigenis erg waardevol. In het verhaal vallen een aantal vrij bizarre details op. Terwijl het volgens Beda de Angelen, de Saksen en de Jutten waren die Brittannië koloniseerden, noemt Procopius enkel de Angelen en de Friezen. Verder vernemen wij bij hem dat het Angelen waren die een Frankisch diplomatiek gezantschap aan Byzantium begeleidden dat er bij de keizer Frankische aanspraken op Brittannië diende te bepleiten. Het lijkt er zelfs op dat Procopius' hele verhaal uit de mond kwam van die Angelen (en dus niet uit die van de Frankische gezanten zelf) (Boeles 1951, 225, naar Myres). Zij zouden het Byzantijnse hof hebben willen vergasten op een soort 'imaginative tales', getuige het liefdesverhaal waarin de hele tekst kadert (Collingwood & Myres 1937). F. Stenton noemt Procopius' vermelding van het 'Engels' en het 'Fries' als één taalbond 'the first certain fact in English history' (Stenton 1947, 6).

Het verzwijgen van de Saksen, die nochtans omstreeks 450 in het zuiden van Engeland wel degelijk aangekomen waren (Essex, Middlesex, Sussex, Wessex), heeft de aandacht van heel wat auteurs gewekt. Mag men in het verzwijgen van de Saksen en het vermelden van de Friezen⁴⁸ een sluwe trek van de Frankische diplomatie herkennen (vgl. Bremmer 1981, 51)? De hele toedracht kan ook onschuldiger zijn geweest: zijn de namen van Friezen en Saksen niet gewoonweg met elkaar gelijkgesteld en verwisseld doordat, na de ontvolking van de Friese gebieden in de 3de-4de eeuw, de Saksen in Procopius' tijd al grotendeels werden beschouwd als 'people from in Frisia'? Zij hadden Friesland toen al geruime tijd ingepalmd (Boeles 1951; Martin 1971, 94). J. Bazelmans heeft die opvatting nu

(48) Een toponymisch onderzoek van de namen met Oudengels *frēs/-frīs-* (Frizington, Frizenham, ...) laat R. Bremmer besluiten dat de Friese nederzettingen in Engeland moeilijk kunnen worden toegewezen aan de koloniatietijd en van later moeten dateren (Bremmer 1981, 84), terecht? P. Ramat houdt wel rekening met een deelname van Friezen aan de kolonisatie van Engeland (Ramat 1976, 43).

nog meer kracht willen bijzetten door te stellen dat wellicht de Frankische elite de naam *Frisii* uit de Oudheid een tweede leven heeft geschonken door die naam over te dragen op de Saksische bevolking die zich in de kolonisatietijd in Friesland had gevestigd (Bazelmans 2009, 332). Ook P. Ramat heeft hier een mooie theorie aangebracht. Volgens hem stelt Procopius de Jutten gelijk met de Friezen, terwijl hij de Saksen stilzwijgend tot de Angelen rekent. De Jutten hebben inderdaad een aandeel gehad in de kolonisatie van Friesland en op hun beurt golden de Angelen na de *adventus* als dé nieuwe machthebbers in Brittannië. Volgens B. Stolte stelden de Saksische nieuwkomers in het zuiden tegenover de machtige Angelen (*Anglia* > Engeland) van het midden en het oosten van Engeland maar weinig voor op het internationale forum. Het Saksische zuiden spiegelde zich veeleer aan het op Romeinse leest geschoeide Frankische rijk (Stolte 1965, 18).

Veel blijft onduidelijk doordat zich uit de draaikolk van het Ingweoonse continuüm aan de Noordzee toen nog talen in de echte zin van het woord aan het vormen waren. Zeker is dat Procopius' getuigenis niet rechtstreeks in verband mag worden gebracht met de namen op *-ingthun* in Pas-de-Calais, die vooral 7de-eeuws zijn. Een belangrijke stem in het debat is die van H. Ehmer, die de *i*-umlaut in de namen op *-ingthun* in Pas-de-Calais en op *-ington* in Engeland diepgaand bestudeerd heeft en ze vergeleken heeft met de umlaut in een aantal namen op *-ing* in Engeland. Terwijl de namen op *-ing* geregeld umlaut vertonen, is dat bij *-ingthun* in Pas-de-Calais en *-ington* in Engeland helemaal niet het geval. Die namen moeten daarom jonger zijn dan de werking van umlaut, wat H. Ehmer verder laat concluderen: “die Siedlungen bei Boulogne sind angelsächsische (sicherlich kentische) Gründungen aus der Zeit nach der Überwanderung, frühestens aus der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts” (Ehmer 1937, 58). Zie verder uitvoerig Van Durme 2020, 195-201.

Naast het verzwijgen van de naam van de Saksen verdient de ‘plaats van de Angelen (en geen vertegenwoordigers van andere Britse *nationes*) aan de zijde van de Franken’ aandacht. Verplaatst men de blik even van de historiografie naar de to-

ponymie, dan ontkomt men niet aan het kaartbeeld van de namen op *-inga haim* aan weerszijden van het Kanaal en de Noordzee én aan de opvatting van M. Gysseling m.b.t. het ontstaan van dat kaartbeeld: *-inga haim* als equivalent van *-iaca curte*, *-iaca villa* met als epicentrum Artesië, Ponthieu en zuidelijk Ternois (ommeland van Saint Pol) en van daaruit uitstraling naar Vlaanderen, Nederland én Engeland. Wie nu verwacht dat vooral het zuiden van Engeland bezaaid ligt met *-inga hām*, komt echter bedrogen uit. Men treft *-inga hām*, naast massaal *-ingas* (Ingweoonse nom. acc. pl.), weliswaar aan in de woongebieden van de Saksen (Essex, Sussex en Kent), maar meer nog in die van Angelen (Suffolk, Northfolk), met noordelijke uitlopers in de kustgebieden van Yorkshire (**kaart 4; kaart 6**).⁴⁹ In tegenstelling tot wat M. Gysseling aanneemt, zou men het voorkomen van *-inga haim* aan beide zijden van het Kanaal en de Noordzee daarom beter beschouwen als een Vroeingweoons fenomeen, zie over die problematiek verder hieronder. Houdt dat voorkomen enig verband met de door Procopius beschreven exodus, dan dringt zich voor *-inga haim* een datering ‘midden van de 6de eeuw’ op.⁵⁰

(49) Merkwaardig detail: ook in East Anglia (Suffolk, Northfolk) wijzen de vroegste vondsten op Saksische (lees: Germaanse) aanwezigheid in Brittannië: 425/450, dus net vóór de *adventus Saxonum* (Halsall 2007, 198).

(50) Zowel de namen op *-inga hām* als die op *-ingas* worden traditioneel tot de oudste Angelsaksische laag gerekend, zie Ekwall 1962, 163. Andere auteurs betwisten die datering, zo J.M. Dodgson, die stelt dat de door E. Ekwall aan de Saksen toegeschreven namen op *-ingas*, *-inga hām*, etc. in het zuidoosten van Engeland niet overeenstemmen met de oudste ‘pagan-burial sites’, d.w.z. met de nederzettingen met het crematieritueel, zij moeten dus van jongere datum zijn (Dodgson 1966, met een kaart op p. 7). Veel meer dan op het continent is de jongste decennia in Engeland onderzoek gedaan naar het al dan niet coïncideren van toponymische naamtypes en archeologische waarnemingen.

Kaart 4. De namen op *-inga hām* < *-inga haim* in Engeland, naar Smith 1956, kaart 4

M.b.t. de vroege ‘Cross-Channel ties’ volledigheidshalve nog het volgende. In de Frankische wetgeving zijn er aanwijzingen voor invloed in Engeland. Volgens een brief van Gregorius viel Kent zelfs onder Frankisch gezag. Ook Chlodowich wilde paal en perk stellen aan de piraterij en aan het verscheppen van slaven naar Engeland. Op hun beurt pretendeerden de Frankenkoningen Theudebert I (ca. 550) en Chilperik I (561-584) gezag in Engeland te kunnen uitoefenen. In het zuidoosten van Engeland zijn heel wat Frankische grafvondsten gedaan. Die kunnen er mogelijk door ‘gift-giving’ zijn terechtgekomen, maar evengoed door Frankische inwijking (Wood 1996, 341-42; Van der Tuuk 2016, 76). Kenmerkend

voor de toponymie van Kent en Sussex zijn verder aloude⁵¹ lexicale elementen waarvan Vlaanderen de bakermat is. Zo zijn er: 1. *brook* ‘moeras’ (Smith 1956, I, 51), tegenover *brook* ‘beek’ elders, 2. *hōth* < *hāð* n., een *a*-stam zonder umlaut, vgl. Vlaams *heed* ‘heide’ (Smith 1956, I, 235) en 3. (*ge*)*sell* ‘stal, herdershut’ (Smith 1956, II, 117; Reaney 1961, 134).

6. Een terugblik. De dialectgrenzen in de Nederlanden. ‘Vroegoudsaksische’ inbreng

Het terraslandschap van het Nederlandse taalgebied is het resultaat van twee in omvang beperkte maar niet onbelangrijke saxoniseringsgolven uit Noord-West-Duitsland, met voor de Nederlandse kustgebieden een secundaire expansie uit Friesland en Groningen, gevolgd door een gestage, maar grootscheepse frankiseringsgolf vanuit het (noord)oosten.

Voor de saxoniseringsgolven liggen voor de hand: een over de hele Nederlanden verspreide half-sedentaire golf in de 3de-4de eeuw te land en een sterkere sedentaire golf in de 5de-6de eeuw te water, waarbij men kan denken aan de Noordzee, de Rijnmond en vooral de Schelde en haar bijrivieren. Het gaat hier kennelijk om een zijbeweging van de *adventus Saxonum* in Brittannië van omstreeks 450 (kaart 5).⁵²

(51) De continentale innovaties zoals $\bar{o} > uo$ in *guod* ‘goed’, die M. Samuels in de Middelenlengse dialecten van Kent heeft aangewezen (Samuels 1971), kunnen echter niet opklimmen tot de vroege middeleeuwen. Alleszins kan een vorm als *dykke* ‘dik’ die men er vindt, pas na de Dietse evolutie *th > d* worden gedateerd.

(52) Op basis van de verspreiding van dezelfde toponymische elementen op het continent én in Engeland betoogt de Duitse toponymist J. Udolph dat de Germaanse stammen die Engeland in de 5de eeuw koloniseerden niet uit Sleeswijk-Holstein (dus over de Noordzee) kwamen, maar veeleer uit delen van Noord-Duitsland en de Nederlanden (via Boulogne, dus te land en zo over het Kanaal) (Udolph 2012). Zulks zou dan voor de Nederlanden neerkomen op een (vooral Saksische) transmigratiegolf. Volgens de archeologische kaart heeft die veronderstelde golf in Vlaanderen en Vlaams Artesië in elk geval geen of nauwelijks sporen nagelaten. Om tal van redenen (zoals de legendarische Saksische zeevaardigheid) blijft de traditioneel veronderstelde Noordzeeroute zich veruit het best te schikken voor de *adventus Saxonum*.

Aan die tweede golf zou men de oudste (mogelijk wel ‘Vroegoudsaksische’) dubbelnaam van Roksem bij Oudenburg kunnen toewijzen: 745 kop. 10de eeuw *in loco nuncupante Hrochashem siue Herualdolugo* (zie Van Durme 2020, 171-195).

In het interfluvium van Schelde en Dender, met een (deels hypothetisch) verlengstuk tot de Zuiderzee⁵³ was zo een ‘vooral Vroegoudsaksische’ zone ontstaan die na verbinding met het aanzettende Nederfankisch als dialectbarrière zou fungeren.⁵⁴

De grote frankiseringsgolf is herhaaldelijk beschreven en gedateerd in de bestaande literatuur: 6de-7de eeuw. Het was een lang durende migratiebeweging die uit het (noord)oosten kwam en door Chlodowich gefaciliteerd en wellicht zelfs op gang werd gebracht nadat hij meer bepaald de Rijnfranken achter zich had weten te scharen. In 507 had hij hun gebied op sluwe wijze ingelijfd.

Ten oosten van de lijn Schelde-Dender- Zuiderzee rolde het Nederfankisch over het ‘Vroegoudsaksisch’, met een terraslandschap als gevolg want ook het oosten was in den beginne tot op zekere hoogte gesaxoniseerd (zie hierboven). De krijtlijnen van het Westnederfrankische taalgebied waren getrokken.

De taalkundige bevindingen sluiten aan bij die van de archeologie. De bijzettingen van de vroege begraafplaats van Velzeke-Buzegem (< **Būsinga haim* uit **Būsingum*, volgens de opvatting van M. Gysseling, zie hieronder) getuigen van stapsgewijze acculturatie: van crematie naar inhumatie. De graven van de nabijgelegen, heel wat later aanvangende ‘ho-

(53) A. Buccini geeft herhaaldelijk aan dat de situatie in het noorden van de Nederlanden veel ingewikkelder is doordat de vroege ontwikkelingen er heel wat ondoorzichtiger zijn, zie Buccini 1995, 52, 55.

(54) De grote rol die stroomgebieden in de vroege middeleeuwen speelden bij de verbreiding van talige verschijnselen is onlangs voor het Saksische taalgebied aangetoond door A. Versloot en E. Adamczyk. Langs de Ems, de Weser en de Elbe drongen Friese evoluties zoals de geavanceerde evolutie van *i*-umlaut van *a* (b.v. in *stedi* > *stid-*) en de assiblatie van *k* (b.v. in *ēk-* > *eitʒ*, uit Germ. **aik-*) door tot het zuidoostelijke binnenland, terwijl ze ontbreken in de zuidwestelijke gebieden dicht bij de Noordzee, waar men ze veeleer zou verwachten (Versloot & Adamczyk 2017, 139-140). Het is een universeel gegeven dat rivierbekkens taalverbindend zijn, bosmassieven dan weer taalaliënerend.

mogeen Frankische/Merovingische' begraafplaats van Beerlegem (< **Barilinga haim*) kaderen op hun beurt in het beleid van toewijzing van domeinen aan een sociale bovenlaag: die van de *leudes* 'volgelingen, koningsgetrouwen' (eerste expliciete vermelding onder Chilperik (561-584), Niermeyer 1976, 598), die onderdeel uitmaakte van het Merovingische machts- en bestuursapparaat. Ten slotte zijn er de banden met Engeland die in de kuststreek naar boven komen.

Beklemmend blijft de vraag wanneer de naamgeving precies plaatsvond. Wiens naam zit m.a.w. vereeuwigd in een plaatsnaam op *-inga haim*: die van de clanleider bij het prille ontstaan van de nederzetting of die van de clanleider op het ogenblik van de integratie in het Merovingische Rijk, een of meer generaties later? In toponymische termen betekent dat: is aan *-inga haim* steevast *-ingum* voorafgegaan (opvatting M. Gysseling)? Mogelijk verschaft de archeologie ons het antwoord. Tal van opgravingen van vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen hebben een bijzetting met een zgn. 'leiderszwaard' prijsgegeven. Voor Velzeke-Buzegem was dat graf 12 (6de eeuw), voor Beerlegem graf 123 (eerste helft 7de eeuw). Zijn dat dan de respectieve graven van Būso en Barilo?⁵⁵

Ten westen van de lijn Schelde-Dender-Zuiderzee suggereert de archeologie een veel 'rustiger' beeld. De oudste begraafplaatsen getuigen er enkel van Frankische aanwezigheid, die massaal opvalt in Vlaams Artesië. Nadien, vanaf de late 7de eeuw, ondergingen vooral de barre kuststreek en het aansluitende westen via allerlei contacten en ongetwijfeld ook door migraties Ingweonse invloeden, grotendeels van 'Angelsaksische' oorsprong. Binnen dezelfde context, maar dan als afzonderlijke beweging en in de 7de eeuw te plaatsen, passen de namen op *-thun* bij Boulogne.

(55) In Beerlegem was het 'leiderszwaard' kort na de bijzetting al geroofd bij grafplundering. A. Van Doorselaer beschrijft de omstandigheden van grafplundering gedetailleerd en komt tot de conclusie dat het motief van 'zwaardroof' kan liggen in het geloof in spirituele overdracht van kracht en macht (Van Doorselaer 2010, 93).

7. De genese van de Diets-Romaanse taalgrens en de namen op *-inga haim* en op *-sali*

Onder meer P. Schrijvers *Language contact and the origins of the Germanic languages* (2014), waarin Vlaanderen en een deel van Nederland (m.i. onterecht) worden opgevoerd als springlevende Romaanstalige gebieden op het ogenblik van de Germaanse kolonisatie, nodigt uit tot een bondig overzicht van wat momenteel over de vorming van de Diets-Romaanse taalgrens bekend is. Verder geven tal van nieuwe gegevens aanleiding om het traditionele beeld van de migratieperiode bij te stellen.

De taalgrenslijn zoals die zich omstreeks het jaar 1000 al vrij scherp aftekent, had eigenlijk al grotendeels haar rechtlijnige verloop gekregen in de late Romeinse tijd. Dat is ook het standpunt in Gysseling 1978 (kaart op p. 18: 8ste eeuw), echter niet in Gysseling 1981 (kaart op p. 113), dat laatste volgens mij ten onrechte behalve voor het noorden van de provincie Luik en Aken-Vaals, waar tweetaligheid tot de tijd van Karel de Grote troef is geweest. Voor Midden-België houdt men beter rekening met latere migratie (zoals in de streek tussen Aalst en Brussel) en latere noordwaartse opschuiving van de taalgrens (zoals in noordelijk Henegouwen).

Ten zuiden van de vroegste taalgrens onderscheidt men een groot westelijk deel en een klein oostelijk deel. Het westelijke deel was bevolkt met *laeti*, Germaanse oorlogsgevangenen die door de Romeinse overheid naast andere onderworpen groepen geplaatst waren op de *agri deserti* of ontvolkte gebieden van Gallië, met name in het noordwesten ervan (zie de kaart in Van Durme 1983, 210; Rogge 1996, 109; Theuws 2019, 131).⁵⁶ Aan hun aanwezigheid herinneren nog ten eerste 877 kop. 12de eeuw *in pago Letica, in ipso comitatu Letico*, als naam van een gouw tussen de Leie en de Deule en ten tweede de in de *Noti-*

⁽⁵⁶⁾ Het lijkt hier vooral te gaan om Friezen, Saksen en Franken uit de Rijn-delta die meegespannen hadden met Carausius en in 294 door Constantius Chlorus afgestraft waren.

tia Dignitatum van ca. 400 in Haspengouw gelokaliseerde *laeti Lagentes*. De *laeti* vormden een klasse van halfvrije boeren-soldaten, die meteen de weg van de romanisering ingeslagen waren, vgl. *militunias vel letas romanas*⁵⁷ in de Lex Salica (§ 104, 9). Nadat zij de macht in Frankrijk gegrepen hadden, bleven de Salische Franken de *laeti* als een onderlaag beschouwen. In het oosten was er de Maasvallei als onderdeel van een grote zone met strategische bergversterkingen bemand door vrij elitaire uit *Germania Libera* afkomstige *gentiles* en *foederati*. Heel dat gebied moet tweetalig zijn geweest vanaf de late Romeinse tijd. Het fungeerde zelfs nog als doorgeefluik toen de uit \bar{e} ontstane \bar{a} vanuit Zuid-Duitsland de Nederlanden veroverde en het deed mogelijk ook nog dienst bij de handhaving van *h* zoals in het naadloos aansluitende Dietse gebied (opvatting M. Gysseling).

Ten noorden van de vroegste taalgrens zag de situatie er anders uit. Hoewel nog onder het gezag van Rome, kenmerkt een zone van de Canche tot Texandrië zich ca. 270 door een bijzonder sterk uitgedunde bevolking.⁵⁸ Namen van het type *Kaster/Kester* getuigen van enkel nog Romeinse militaire aanwezigheid. Stapvoets kwam in dat immense gebied in de 4de eeuw half-sedentaire Germaanse nederzetting op gang. Het vondstmateriaal verwijst goeddeels naar de Saksische thuislanden van Holstein en Noord-Duitsland. H. Thoen besluit: ‘De grote invallen van het derde kwart van de derde eeuw zorgden

(57) **Militunia* ‘halfvrije vrouw’ is een Germaanse afleiding op *-unjō-* van Latijn *militem* ‘soldaat’. In **lēta-* herkent men **lētān* ‘loslaten, vrijlaten’. Het woord is in de 3de-4de eeuw ontleend door het Latijn, vandaar de oudere Germaanse klankstand met \bar{e} (vs. die met \bar{a} , Mnl. *laet* ‘cijnsplichtige landbouwer’ (Gysseling 1975, 86, 89).

(58) Zone 7 of ‘gebieden die na de invallen van de late 3de en van de 4de eeuw nagenoeg onbewoond bleven’ op de geo-politieke kaart in Rogge 1996, 109. H. Thoen merkt hierbij op: ‘In alle Vlaamse regio’s wordt nog 4de-eeuws Romeins materiaal aangetroffen: Kasselberg (Cassel, dep. Nord), Kortrijk, Oudenburg-Gistel, Adegem-Balgerhoeke in het Meetjesland, verder in het Waasland, bij de Sint-Baafsabdij in Gent, ...’ (schriftelijke mededeling). Het gaat hier echter uitsluitend om strategisch belangrijke plaatsen en sectoren.

voor een overschakeling van de traditionele Gallo-Romeinse bevolking naar een Germaans-Romeinse beschaving.⁵⁹

In de 5de eeuw begon de zuidwestwaartse opmars van de Salische Franken aangevoerd door Chlodio, die van Kamerijk de zetel van zijn rijk maakte.⁶⁰ Onder zijn opvolgers, de Doornikse koningen Childerik en Chlodowich (die Doornik in 486 verliet voor Parijs) werd het duidelijk dat niet Vlaanderen en Nederland, maar de Galloromania, d.w.z. de ‘welvarende bewoonde wereld’, hun eerste doelwit vormde. Vooral de goed ontwikkelde Romeinse infrastructuur van *municipia* (zoals Doornik en Kamerijk, maar Atrecht in mindere mate⁶¹), versterkte bestuurscentra die door een wegennet nog met elkaar verbonden waren, moet op Chlodio en de zijnen een aantrekkingskracht hebben uitgeoefend. Hetzelfde kan overigens worden gezegd van de Saksen. De *adventus Saxonicum* mikte op een Brittannië dat weliswaar door het Imperium opgegeven, maar nog bewoond en vrij opulent was.

Onthouden wij dat de Diets-Romaanse taalgrens in wezen de grens is geweest van een noordelijk gebied bevolkt door Germaanse nieuwkomers en – hoe vreemd het mag klinken – een zuidelijk aanpalend gebied met Germaanse bevolkingsgroepen die metterwoon geromaniseerd waren geraakt, een situatie die op de geopolitieke kaart van Noord-Gallië in Rogge 1996 (p. 109) mooi gevisualiseerd is. Op die kaart kan de in wording zijnde taalgrens eigenlijk al herkend worden: let op de zuidelijke gemilitariseerde zone, die opklimt naar het noordoosten en afhelt naar het zuidwesten.

(59) Schriftelijke mededeling.

(60) Dat was meer bepaald tussen 445 en 450, ook de tijd dat de *adventus Saxonum* een aanvang naam. Volgens de auteurs van Childéric-Clovis 1982 (p. 235), werd Chlodio (dus niet Childerik) daarna al de eerste koning van Doornik.

(61) Deze stad was haar verwoesting in het begin van de 5de eeuw nog maar amper te boven gekomen. De Vita van de H. Vaast verhaalt hoe de bisschop er bij het begin van de 6de eeuw i.p.v. een stad één grote ruïne aantrof. Heel Artesië moet een verlaten aanblik hebben geboden: Chlodio trok er ‘door de open(liggende) velden’: “*patentes Atrebatum terras pervaserit*”, Sidonius Appollinaris, zie Van Durme 1983, 221).

7.1. De namen op *-inga haim*

7.1.1. M. Gysseling: een uitstraling vanuit Artesië-Ponthieu

De Diets-Romaanse taalgrens tekent zich bij de Germaanse kolonisatie in de 6de eeuw⁶² af door de tegenstelling van de namen op *-inga haim* en *-ingum* enerzijds⁶³ en die op *-iaca curte*, *-iaca villa* en *-iniacas* anderzijds. Het Romaanse *-(in)iacas* > *(in)iagas* is een aanpassing van het Gallo-Romeinse *-iaco* onder invloed van *-ingas* als romanisatievorm uit *-ingum*. Hierbij dient men aan te nemen dat *-ingum* in het ruime westen vroeg vervangen is door *-inga haim*.

M. Gysseling heeft op de oorsprong en vooral de verbreding van *-inga haim* een merkwaardige visie ontwikkeld. Meer bepaald veronderstelt hij dat de namen op *-inga haim* “vanuit hun wieg in het tweetalige Artesië” verder Vlaanderen, Bra-

(62) Met deze datering van de namen op *-iniacas* neem ik afstand van mijn vroegere opvatting dat de namen op *-(in)iacas* grotendeels de 5de eeuw toebehooren. Dat was in navolging van Gysseling 1981, 107: “Chlodio ... Typisch voor het eigenlijke Frankische nederzettingsgebied uit vermoedelijk de eerste helft van de 5de eeuw zijn de hybridische Germaans-Romaanse plaatsnamen op *-iacas* afgeleid van een Germaanse persoonsnaam, zoals **Aldiniacas*, nu Audignies, ...”. Het verspreidingsgebied van *-(in)iacas* en *-ingum* kan onmogelijk gelijkgesteld worden met het door Chlodio gecontroleerde gebied, hooguit met Childeriks verovering. Nog beter kan men in dat verspreidingsgebied de hand van Chlodowichs politiek en bestuurlijk apparaat herkennen.

(63) Zie de kaart in Lindemans 1940, die mogelijk een te groot aantal namen weergeeft, maar voor de verspreiding representatief is; zie voor Nederland de kaarten in Gysseling & Blok 1959 (kaart 2: Holland en Utrecht) en Blok 1965, p. 57 (voor het Midden-Nederlandse rivierengebied), waar de vertegenwoordiging langs de Noordzeekust en het westen van het rivierengebied opvalt, met oostelijke uitlopers zoals de naam Doetinchem. De kartering stuit in Nederland op moeilijkheden doordat heel wat vroeg geattesteerde namen op *-inga haim* nu verdwenen zijn, zo het gros van de namen die voorkomen in de bekende lijst van goederen van de Utrechtse kerk van 918-948 (kopie 11de eeuw) (uitgave *Diplomata Belgica* nr. 195). Ook D. Blok was met dat probleem geconfronteerd, zie zijn ‘inzetten’ van onlokaliserbare namen bij kaart 2 in Gysseling & Blok 1959. Blijkbaar duidde het naamtype op *-inga haim* in Nederland weinig belangrijke plaatsen aan, wat in zekere zin ook geldt voor Vlaanderen, maar niet voor Engeland, waar *-inga hām* later ook steden, zelfs graafschappen ging aanduiden: Birmingham, Buckingham(shire), Nottingham(shire), ...

bant, Holland, ook – zij het kortstondig⁶⁴ – Friesland veroverd hebben, zelfs Engeland (TW 1960, 1126; Gysseling 1969b, 30; Gysseling 1983, 86). Als tijds kader hierbij stelt hij ‘einde 6de-begin 7de eeuw’ voor. Voor Artesië betekent dat de tijd van het hertogdom van Dentilinus (*ducatus Dentilini*),⁶⁵ dat ontstaan was op de grondvesten van het oude Salische machtsgebied met Kamerijk en Doornik. Het omvatte de (als Germaans-talig verschijnende) plaatsen Boulogne en Terwaan naast de (als Romaanstalig verschijnende) plaatsen Atrecht, Doornik, Kamerijk en Noyon, dus alles wat lag tussen de Noordzee en het Kolenwoud. Het was een klein onderdeel van wat kort daarop, onder Dagobert (+639), *Neuster* genoemd werd en het lijkt wel de voorloper te zijn geweest van het latere graafschap Vlaanderen. Volgens D.P. Blok liep de grens met *Auster* door het centrum van het Kolenwoud, ongeveer langs een lijn van Leuven naar Thuin (Blok 1981b, 287-304). Andere auteurs zien het hertogdom van Dentilinus wat ruimer: van de Seine en de Oise tot de zee (Van der Tuuk 2016, 87, naar Fredegarius). Het verloop van de grens tussen Neustrië en Austrasië werd later hertekend. Zo ging ook het oosten van de Scheldevallei behoren tot Austrasië, zie b.v. de kaarten in Annaert 2018, 31 en Van der Tuuk 2016, afb. 21.

M. Gysseling is zijn visie op de oorsprong en de verbreiding van *-inga haim* in al zijn publicaties blijven verdedigen, zij het in hypothesemodus: “In Artois-Ponthieu (ook in Champagne, Lorraine, enz.) zal dus ... een nieuw type *-iaca villa (curte)* ontstaan zijn, dat in de taalgrensstreek, bij een enigszins tweetalige bevolking, uit *-ingum* en met gebruikmaking van het reeds in de toponymie bestaande *haim* een gelijkaardig type *-inga haim* in het leven geroepen heeft” (Gysseling 1969b, 30) en “Den Namen auf *-iaca curte* bzw. *-iaca villa* entsprechen nördlich der ehemaligen Sprachgrenze im Département Pas-

(64) Een naam als Tinallinge in Baflo (Groningen), de tegenhanger van de naam Ingooigem dus, bewijst dat de primaire vorm op *-ingum* het algauw gehaald heeft van de nieuweling **Ingwaldinga haim*: 10de eeuw *Ingaldinghem*, 11de eeuw *Ingaldingom*.

(65) Zie voor de vermeldingen van het hertogdom Van Uytfanghe 1981, 31. Alle stammen ze uit de kronieken van Fredegarius (1ste helft 7de eeuw).

de-Calais solche auf *-inga haim* ... Es sieht so aus, als wäre das sprachliche Mischgebiet des Département Pas-de-Calais im 6. Jh. die Wiege des Typs auf *-inga haim*. Von hier aus wäre dieser neue Typ alsbald, im 6.-7. Jh., nach Norden und Osten (Flandern, Brabant, Holland, Friesland) und über das Meer auch nach dem sprachverwandten England ausgestrahlt. Dabei wurden auch schon vorhandene Namen, etwa solche auf *-ingas* oder dem Typ *Wulfafriþa haim* zuhörige, zu Namen auf *-inga haim* umgestaltet "(Gysseling 1983, 86). [Mijn bezwaren tegen een toponymisch *-ingas* in de Nederlanden heb ik uiteengezet bij de bespreking van Ingweoons *-as* hierboven].

7.1.2. De receptie van M. Gysselings opvatting

M. Gysselings bovenstaande opvatting over de oorsprong van *-inga haim*, gebaseerd op een ontzaglijke kennis van de oudste nederzettingnamen in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland, oogstte heel wat bijval, onder meer bij een Leuvense vakgenoot als H. Draye (Gysseling & Verhulst 1969b, 49). Die bijval was echter niet algemeen. De grootste weerstand werd verwoord door D. Blok. Deze laatste verwierp resoluut de opvatting van de uitstraling van *-inga haim* naar Nederland en Engeland, tegelijk aanvoerend dat de namen op *-iaca curte* en *-iaca villa* gevormd zijn naar het voorbeeld van de namen op *-inga haim* en niet omgekeerd. Hij beschouwde het type op *-inga haim* niet als een getuige van frankisering, enkel van 'kolonisatie zonder meer' en stelde verder: "Mijn conclusie aangaande de mogelijkheid, om aan de namentypen de frankisering af te leiden, is dus volkomen negatief" (Blok 1965, 58-59). R. Derolez reageerde gematigder: "In Gysseling's view the *-ingahaim* type also provided the prototype for the Old English *-ingahām* names. This bold linking of place-name developments in England and in the Germanic (or shall we say, 'Saxon'?) area of north-eastern France will perhaps not stand unchallenged, but it ought to set the discussion going" (Derolez 1974, 12). Ook R. Schmidt-Wie-

gand formuleerde haar twijfels voorzichtiger: “Es besteht die communis opinio ... Dennoch ist zu fragen, ob die Nachbarschaft der *-heim-* und *-ingheim-*Namen zu den romanischen Namen auf *-villa*, *-curte*, *-iacavilla* und *-iacacurte* die einzige Erklärung dafür ist, dass bei den *-heim-*Namen die Kompositionen mit den Insassen- und Personennamen im ersten Glied in derart auffälliger Weise überwiegen” (Schmidt-Wiegand 1977, 437). Op zijn beurt relativeerde R. Rentenaar de omvang van de substitutie *-ingum* > *-inga haim* op grond van bevindingen voor Zeeland. De meeste namen op *-inga haim* zijn er verdwenen en zijn volgens hem even oud als de namen op *-inge(n)*, d.w.z. van na ca. 600 (Rentenaar 1992, 63-66, 429-430: kaarten).

7.1.3. Een Cross-Channelaangelegenheid in het raam van het Ingweoonse continuüm

Om tal van redenen blijkt M. Gysselings visie inderdaad onhoudbaar. Het kaartbeeld wijst weliswaar plaatselijk een equivalentie *-inga haim* = *-iaca curte*, *-iaca villa* aan, maar de voorgestelde gang van zaken roept vragen op: om *-ingum* om te buigen tot *-inga haim* diende *-iaca curte*, *-iaca villa* het compacte *-(in)iacas*-blok op zijn westelijke flank te omzeilen om a.h.w. via een bocht door een flessenhals⁶⁶ de Nederlanden te veroveren en vervolgens Engeland, waar de dominantie van *-inga hām* < *-inga haim* nog opvallender is in de ‘verre’ oostelijke woongebieden van de Angelen dan in de ‘naburige’ zuidoostelijke van de Saksen (zie **kaart 4**). Taalgeografisch is een dergelijk scenario erg onwaarschijnlijk. Daarbij komt nog dat *-iaca curte*, *-iaca villa* in zijn geïsoleerde ligging in

⁽⁶⁶⁾ M. Gysseling heeft het zelf over een ‘gaping, die er oorspronkelijk niet was doordat geheel Noord-Frankrijk op uniforme wijze bezet was met namen op *-iacas*’ (Gysseling 1969b, 28).

het noordwesten⁶⁷ een verovering lijkt op het *-(in)iacas*-blok, een kortstondige zege want ‘het type op *-iaca curte*, *-iaca villa* was slechts een zeer korte levensduur beschoren, terwijl de productiviteit van samenstellingen met *-inga* in de Germaanse gebieden nog enkele eeuwen heeft geduurd’ (Gysseling 1969b, 28, 31). Er is nog meer. M. Gysselings opvatting stoelt op de veronderstelling van “das sprachliche Mischgebiet des Département Pas-de-Calais im 6. Jh.”. Welnu, op geen andere plaats dan precies daar had de taalgrens zo vroeg een zo rechtlijnig karakter, zij dwarste het genoemde departement gewoonweg, zie de kaart op p. 113 van Gysseling 1981. Ten slotte zou het verkeerd zijn de uitstralingskracht van het Artesië van omstreeks 1000 te transponeren naar de vroege middeleeuwen, laat staan naar de late Romeinse tijd toen Atrecht met zijn omland er verwoest en verlaten bij lag.

Volgens sommige auteurs stelt het type op *-iaca curte*, *-iaca villa* helemaal geen rechtstreekse tegenhanger voor van het type op *-inga haim*, maar gaat het terug op het type ‘Germaanse persoonsnaam + *-iaco*’, waaraan naderhand *curte* of *villa* toegevoegd is (zie Buchmüller-Pfaff 1990, 22-23). Het kaartbeeld spreekt die laatste opvatting niet meteen tegen. Het wijst voor *-iaca curte*, *-iaca villa* veeleer een oostelijk epicentrum aan: Champagne en Lorraine, wat dan weer laat veronderstellen dat de stoot tot het toevoegen van een grondwoord vanuit de aangrenzende Germania kwam (vgl. hoe *-ingum* eerder al het Gallo-Romeinse *-iaco* had doen evolueren tot *-(in)iacas*). In de Elzas en Lotharingen zijn er de namen op *-dorf* < Germaans **þorpa*- n. ‘nederzetting, dorp’ en in het Rijnland en het Duitse zuidwesten die op *-weiler* < Romaans *villare* ‘hoeve’. Ten slotte is er het alomtegenwoordige type op *-hofen*, *-hoven*, dat. pl. bij

(67) Op mijn kartering van *-(in)iacas*- en *-iaca curte*, *-iaca villa* (Van Durme 1983) is de grens voor het noorden haarscherp. Het gebied met *-iaca curte*, *-iaca villa* omvat, naast Romaans Artesië “verder de departementen Aisne, Marne, Aube, Haute-Marne, Meurthe-et-Moselle, zelfs Oise en ook nog andere departementen in Frankrijk” (Gysseling 1969b, 16, 28) en kan nu gedetailleerd worden gereconstrueerd aan de hand van Nègre 1991, (*court*) nrs. 16162-16241 en (*ville*) nrs. 17167-17206 + 17222-17223).

Germaans **hofa*- m. 'hoeve'.⁶⁸ Men treft al die 'namenwoorden' veelal aan in het toponymische type met de persoonsnaam in de gen. sg., dat in de Nederlanden door M. Gysseling weliswaar tot een jongere laag wordt gerekend, maar in de genoemde Duitstalige gebieden blijkens vele doubletten kennelijk behoort tot een oude laag (zie de lijsten in Haubrichs 1983).

De vroegste attestatie van *-iaca villa* vindt men in het testament van de heilige Remigius: vóór 533 kopie 10de eeuw *Huldriciaca villa quam comes Huldericus tradidit*, 11de eeuw *Hildrizei villa*, nu de hoeve Heutréguville, dep. Marne (Nègre 1991, nr. 17184).⁶⁹ Men noteert in datzelfde Noord-Franse gebied ook vormen als 965 *Haveringivilla*, nu Horville, dep. Meuse en ca. 1043 *Musengevilla*, nu Mésangueville, dep. Seine-et-Marne (Nègre 1991, nrs. 17209-17210), die doen denken aan 649 kopie 961 *Tatinga villa* voor Tatinghem.⁷⁰

Artesië en Ponthieu vormden dus geen doorgeefluik, ze waren enkel een raakvlak van langdurig taalcontact, getuige een doublet als Merville 10de eeuw *Manrivilla* uit **Manahariaca villa* = Meregem 11de eeuw *Merengehen* uit **Manaharinga haim*.

Champagne en Lorraine worden door A. Verhulst gerekend tot het kerngebied van het klassieke tweeledige domaniale bedrijf (dat in westelijk Frankrijk dan weer veel minder verte-

(68) Voorbeelden van het type op *-inga/-ingo hofum*: Neninghoven 1198 *Nenneghoue* in Mettmann en Rübblinghoven in Neukirchen ca. 900 *Hrodberhtingahofum* bij Düsseldorf, naast Kuttেকoven 1213 *Cotinchouen* en Mettekoven 1135 *Mettencouen* bij Tongeren, Etikhove 116 kop. 13de eeuw *Atingohoua* bij Oudenaarde, ...

(69) Het type lijkt (als dubbelnaam) niet voor te komen in de Duitstalige delen van Lotharingen en de Elzas, zie de lijsten in Haubrichs 1983. Wel treft men er in de teksten zonderlinge vormen aan zoals 779 in *Thancratesheimouilla*, toe te schrijven aan 'Grundwortaustausch' of aan de stijl van het formularium dat op de abdij van Weissenburg gehanteerd werd (Haubrichs 1992, 195).

(70) Men kan zich afvragen of *Tatinga villa* geen op het schrijfcentrum van Sint-Bertijns 'gefabriceerde vorm' is. Het vraagstuk 'Sprachrealität oder Schreiberstil?' krijgt voor het Saar-Moezelgebied (met tal van 7de- en 8ste-eeuwse vormen) bijzondere aandacht in Haubrichs 1992. Om na te gaan of ze de reflectie zijn van taalcontact moeten doubletten geval per geval bekeken worden. Om het met één voorbeeld te verduidelijken: de vorm 1141/9 *Rogiercort* voor de naam Ruddershove (1166 *Rodgershouen*) is lokaal nooit over de tongen gegaan, hij is een creatie van de *clerici* van Verdun en Hasnon.

genwoordigd was) (Verhulst 1969, 37-39). Is *-iaca curte*, *-iaca villa* (en *inga haim*) daarom de weerspiegeling van de prille vestiging van het domeinwezen? Neen, want daarvoor was de tijd nog niet rijp. A. Verhulst leert ons dat het woord *villa* in de Lex Salica en zelfs in de 7de eeuw in de zuidelijke Nederlanden nog niet de specifieke betekenis van 'domein' had. Pas in de loop van de 7de eeuw en vooral de 8ste eeuw duiden *curtis*, *casa*, *sala* (*selihova*) een groot landgoed aan dat een territoriale eenheid vormt in de handen van één eigenaar, die ze via ondergeschikten exploiteert vanuit één grote hoeve. Nog later benoemt *villa* de zgn. tweeledige of bipartite exploitatie-eenheid (Verhulst 1969, 169-170). A. Bach zag in *-(inga) haim* 'die Frankonisierung des deutschen Namenschatzes' (Bach 1954, 158), wat D. Blok bestreden heeft (Blok 1965, 56-58). A. Bach voerde verder de omstandigheid aan dat in het Germaanse rechtsleven het territoriale principe het personele was gaan vervangen (Bach 1954, 174-175). In die opvatting zit wel degelijk een kern van waarheid: zij wordt ondersteund door de nederzettingsgeschiedenis zelf. Hierboven is uiteengezet hoe de Germaanse migratiebeweging van de 4de en 5de eeuw volgens een half-nomadisch, half-sedentair pad verliep. In de loop van de 6de eeuw kwam daar gevoelige verandering in (Verhulst, A. & Blok, D. P. 1981b, 161). De opkomst van *haim*, ... moet wel de weerspiegeling zijn van precies dat proces: grootschalig ingetreden stabilisering en sedentaire woonvorm. Terwijl *-ingum*, ... nog verwees naar de familieclan, ging *-inga haim*, ... voortaan de nederzetting benoemen. Zo evolueerde **Būsingum* ('bij de clan van Būso') tot **Būsinga haim* ('vaste woonplaats van de clan van Būso') (opvatting M. Gysseling).

In de Nederlanden ging de vervanging van *-ingum* door *-inga haim* uit van het westen, zodat Oost-Brabant en Limburg heel wat 'bewaarde' namen op *-ingum* tellen (zie de kaart in Lindemans 1940, 13 met diens intussen achterhaalde interpretatie 'Salsisch *-inga haim*' vs. 'Ripuarisch *-ingum*'). Voor Engeland zou men een soortgelijk scenario kunnen aannemen: *-ingas* > *-inga hām* (zie kaart 4 in Smith 1956), maar dan van oost naar west en met een verpletterende meerderheid van 'bewaarde' namen op *-ingas*, vooral in het (Saksische) uiterste zuidoosten (zie **kaart 4**).

Een laatste vraag die men zich in de bovenstaande context kan stellen, is of men in sommige namen op *-inga haim* in het Verre Westen van het Nederlandse taalgebied Oudengelse namen kan zien. Het antwoord moet luiden: neen, want door het woordritme zou Oudengels *-inga hām* er haast zeker hebben geleid tot latere vormen op *-g(h)am*, zelfs *-g(h)aem*, vgl. de Vlaamse namen op *-iāco* en *-(in)iācas* zoals *Velzeke vs. Semmerzake*. Zoals M. Gysseling heeft aangetoond, schuilt in namen als *Bonegem 844/64 kop. 961 kop. 12^e eeuw Boningaham* niet *haim* n., maar *hamma-* m. ‘landtong binnen een meander’, zie ook Van Durme 2020, 199. Er zijn nog andere signalen in de richting van afwezigheid van substantiële Engelse inslag. Zo vormt de attestatie 944 *Wonesberch* (uit **Wodanas berga-*) voor een onbekende plaats ten noorden van Boulogne, met ofwel volledige deletie van *-d-*, ofwel assimilatie *-dn- > -n-*, het bewijs dat in die tijd aldaar Oudnederlands en geen Oudengels werd gesproken, vgl. Engels *Wednesday*, zonder die evolutie, zie Van Loon 2017, 47.

Kaart 6. Vereenvoudigde voorstelling van de verbreiding van de oudste vroegmiddeleeuwse naamtypes. Let op de ‘relictpositie’ van het gebied met *-iniacas*. Het naamtype ‘grondwoord + *-haim*’ is niet opgenomen. Evenmin zijn opgenomen: de als jonger beschouwde naamtypes zoals het Romaanse type ‘persoonsnaam in de cas oblique + *curte, villa, villare*’ (type *Avricourt*) en het Germaanse type ‘persoonsnaam in de gen. sg. + *haim, hofum*’ (type *Zegelsem, Ruddershove*).

De conclusie moet luiden dat de verbreiding van *-inga haim* aan weerszijden van het Kanaal en de Noordzee niet het gevolg was van een uitstraling vanuit Artesië-Ponthieu, maar veeleer een ‘Cross-Channel’ aangelegenheid was. Men kan ze beschouwen als een vroege bijdrage van het Ingweonse continuüm aan de trend om in de gebieden die in de migratietijd opgingen in de Germania of onder sterke Germaanse beïnvloeding kwamen (zoals het noorden van Frankrijk), specifieke grondwoorden te introduceren ter aanduiding van het begrip ‘blijvende nederzetting’.

In wezen is *-inga haim* (met zijn Romaanse pendanten) dus het naamkaartje van de Germaanse kolonisatie in volle ontplooiing. Op het continent zou het verschijnsel volgens M. Gysseling een vervolg krijgen met het populaire en wijdverbreide type Avricourt: ‘persoonsnaam in de cas oblique + *curte, villa, villare*’, b.v. Honnecourt 685 kop. 961 *Hunulfocurtis*, dat dan weer geïnspireerd lijkt op het Germaanse type ‘persoonsnaam in de gen. sg. + *haim, hofum*’, denk aan het doublet Thionville/Diedenhofen 997 *Thiedenhovon* naast 772 kop. 14de eeuw Vroegromaans *Theodonovilla* verlatijnt als 775 kop. 920 *Theodonis villa*, (beschrijving in Gysseling 1969b, 32). In zijn latere aantekeningen stelt M. Gysseling dat het laatstgenoemde Romaanse type met *-o* als Romaanse cas oblique (vaak omgezet als Lat. gen. sg. *-i*) zijn oorsprong vindt in een Germaans ‘oertype’ op *-a* (gen.pl.) + *haim*. Een voorbeeld ervan is het type *Wulfafriitha haim* van hierboven (nalatenschap Gysseling 1997).

7.2. De namen op *-sali*

Op hun beurt wortelen de namen op *-sali* > *-sele* vooral in de voorafgaande periode van instabiliteit. Geen wonder dat ze erg prominent voorkomen in de oudste teksten zoals het Gentse Liber Traditionum: 639 kop. 941 *Fliteritsale ... mansionilis ... his nominibus F[r]iessalis, Hrintsalis ...* In tegenstelling tot *haim* duidt *sali* veelal in het natuurlandschap vooruitgeschoven nederzettingen aan gericht op veeteelt (vgl. *Hrintsalis*, met

hrint ‘rund’), die later verdwenen of nu niet meer lokaliseerbaar zijn. *Sali* als ‘tijdelijk verblijf’ dus. Een hierbij tot nu toe erg onderschat gegeven is de aloude functie van jong en licht loofwoud als ‘(heilzaam) voederbos’.⁷¹ Dezelfde betekenis ‘tijdelijk verblijf’ vindt men terug in de namen van het type Herzele⁷² ‘onderkomen voor een leger(eenheid)’ en ook nog in het huidige Nederlandse woord *zaal* ‘voor bijzonder gebruik voorbehouden vertrek’, teruggedraaid na een ommetje in de Galloromania met *sala* (vanwaar Frans *salle*) en daarom zonderumlaut: *zaal* en niet *zeel*. Ook K. Roelandts, die *sali* en *haim* het grondigst heeft bestudeerd (Roelandts 1965), komt tot de conclusie dat het de betekenis ‘tijdelijk verblijf’ (vs. *haim* ‘vast verblijf’) is geweest, die de term *sali* gehad heeft, denk aan Gotisch *saljan* ‘verblijven, logeren’. Andere auteurs zoals R. Schmidt-Wiegand (en met haar de meeste etymologische woordenboeken) wijzen de bouwkundige begripsinhoud ‘woonstalhuis met vlechtwandconstructie (zonder verdieping)’ aan als saillant kenmerk van *sali*: ‘zaalhuis’ (vs. ‘hallenhuis’). K. Roelandts weerlegt die opvatting door erop te wijzen dat in de Lex Salica *sali* in niets te onderscheiden is van *halla*, *scuria* (*cum animalibus*), *machalum* en *spicarium* (Roelandts 1973). Lettend op de primitieve plaats van *sali* in de Germaanse kolonisationsgeschiedenis (veeteelt en militaire controle, zoals blijkt uit de toponymie), komt men tot de conclusie dat *sali* ten onzent op zijn minst zo vroeg is verschenen als *haim*, mogelijk zelfs vroeger. Die indruk krijgt men ook bij de lectuur van

(71) Dat verklaart tevens het frequente voorkomen van namen als Kalverhage, Kalveslage, ... en verzoent *lo* ‘(drassige) weide’ en *lo* ‘bos’ in die mate dat men ze met een grote graad van zekerheid op een en hetzelfde etymon kan terugvoeren (zie eerder over die opvatting Van Durme 2020, 185, waar de zo belangrijke oerbetekenis *lo* ‘voederbos’ nog ontbreekt).

(72) Vier plaatsen luisteren naar de naam Herzele, ‘legerplaats’: in Noord-Brabant, in Frans-Vlaanderen, in Henegouwen (Herseaux/Herseeuw) en ten slotte in Oost-Vlaanderen: Herzele, een van oudsher belangrijke plaats met een adellijk geslacht: 972 kop. 11de eeuw *in pago Brabantinse in comitatu Biesuth in loco nuncupato Hersele super fluvium Arpia*. Ook Zele moet erg belangrijk zijn geweest: de plaats werd in 809 als domein door Karel de Grote aan de abdij Werden geschonken. In Hekelgem was er het Hof ter Zale, de hoofdzetel van het wereldlijke rechtsgebied van de abdij van Affligem.

het gestoffeerde en verhelderende hoofdstuk dat J. Van Loon wijdt aan *sali* (Van Loon 2000, 197-201). J. Van Loon wijst er terecht op dat *sali*, in tegenstelling tot *haim*, tot vrij diep in Frankrijk voorkomt in plaatsnamen, meer bepaald tot de Somme en zelfs tot in de buurt van Reims, wat een hoge ouderdom bevestigt en – lettend op die ruime verbreiding – ons in de buurt brengt van het veroveringsgebied van Childerik, de vader van Chlodowich.

Al vroeg in de middeleeuwen heeft *sele* de betekenis aangenomen van ‘centrale zaal van een beschut domaniaal complex’, getuige een tekst van 1242 waarbij gravin Johanna een schenking doet aan het hospitaal van Aalst: *totam aream nostram in qua sita fuit capella nostra apud Alost que dicitur Zelhof*. Volgens de archeoloog D. Callebaut was dat *Zelhof* de kiemcel van de latere stad Aalst. Een meer dan 400 jaar oudere tekst biedt ons een uitzonderlijk gedetailleerde inkijk in zo’n *zelhof*, letterlijk ‘hof met een zaal’, voor de plaats Annappes bij Rijsel (toentertijd nog gelegen bij de taalgrens), weliswaar van bijzondere allure:

ca. 810 “*in Asnapio fisco dominico salam regalem ex lapide factam optime, cameras iii, solariis totam casam circumdatam, cum pisilibus xi, infra cellarium i, porticus ii, alias casas infra curtem ex ligno factas xvii cum totidem cameris et ceteris appendiciis bene compositis, stabolum i, coquinam i, pistrinum I, spicaria ii, scuras iii. Curtem tunimo strenue munitam, cum porta lapidea et desuper solarium ad dispensandum. Curticulam similiter tunimo interclausam, ordinabiliter dispositam, diversique generis plantatam arborum*”, ‘In het koningsdomein Annappes vindt men een regale *sala*, keurig in steen gebouwd, voorzien van drie woonruimten. Het geheel is omgeven door galerijen, met elf weefkamers [voor de ongehuwde vrouwen die er verbleven], onderaan een kelder, en met twee portieken. In de binnenruimte zijn er zeventien houten constructies met evenveel woonruimten en verzorgd opgetrokken bijgebouwen. Verder treft men er aan: een stal, een keuken, een bakkerij, twee voorraadruimten en drie schuren. De binnenruimte is degelijk omsloten door een omheining met een stenen poortgebouw, met erboven een

verdieping voor het economaat. De boomgaard, eveneens omtuind, is ordelijk beplant met diverse bomen'.⁷³

Van *salam ...ex lapide factam* vindt men vroege echo's terug in plaatsnamen als Steensel 1224 *Stensele* in Eersel en Steinsel 853 *Steinseli* in Luxemburg.

8. Slot

Het uitgangspunt van deze bijdrage vormde het ontbreken van umlaut op de lange klinkers, het oudste kenmerk van het Nederlands. De oorzaak van dat fenomeen kan worden gezocht in taalcontact tussen binnenkomende Franken aan de ene kant en een al aanwezige bevolkingslaag die een taal sprak met Ingweoonse trekken aan de andere kant. Ik noem ze met de nodige voorzichtigheid 'vooral Vroegoudsaksisch'. Tot de trekken van die taal behoorde het onheldere uitspreken van de onbeklemtoonde *-i* na een syllabe met een lange vocaal, waardoor de werking van de umlaut in die positie tenietgedaan was. De Franken namen die gewoonte over en later werd ze veralgemeend in de Nederlandse standaardtaal.

Deze bijdrage hoopt er vooral in geslaagd te zijn te verklaren waarom de westelijkste isoglosse van de umlaut op lange vocaal zich situeert in het oostelijke achterland van de Scheldevallei. Precies daar bereikte de frankiseringsgolf uit het Overrijnse gebied (en wel veel minder uit het zuiden) zowaar sommige van haar limieten. Zij botste er op de barrière van een taal die men 'vooral Vroegoudsaksisch' zou kunnen noemen. Het Oudfries komt hier minder in aanmerking. Net als het Oudfriese taalgebied kenmerkte de Scheldevallei zich met name door het funeraire ritueel dat er in zwang was: crematie, zulks in tegenstelling tot inhumatie die bij de Franken in gebruik was. In latere tijd zou de genoemde barrière heel wat bescherming bieden aan 'jongere ingweonismen' die de Ne-

(73) *Capitularia regum Francorum: Brevium Exempla ad describendas res ecclesiasticas et fiscales*, ed. Boretius & Krause 1883-1897, I, 254.

derlanden binnenkwamen. De barrière vond een verlengstuk in Nederland, meer bepaald tot in de provincie Utrecht, maar de oudste situatie is er niet zo geprononceerd en helder als in de Scheldevallei: naast ‘Vroegoudsaksisch’ kan ‘Vroegoudfries’ in het noorden een handje hebben toegestoken.

Zoals gezegd, profileert de barrière van de Scheldevallei zich archeologisch (crematie, aardewerk, transport te water) en doet zich historisch voor als een aftakking van of een vervolg op de *adventus Saxonum* (*vel Anglorum*) in Engeland (ca. 450), maar eeuwen voorheen worden op het continent ook al tal van Germaanse, met name Saksische infiltraties archeologisch genoteerd. Die situatie zorgde er op het talige vlak voor dat de hele Lage Landen, afnemend van west naar oost, bezaaid lagen met obstakels voor het doorvoeren van umlaut op lange vocaal.

Het opgeven van de umlautfactor vóór lange vocaal in de Scheldevallei, op zichzelf een typisch Ingweoonse trek (slordige articulatiebasis), laat zich begrijpen in het licht van het nagenoeg anderhalve eeuw durende isolement zowel ten opzichte van het thuisland, de nieuwe Cross-Channelgebieden en ook van de Oudfriese gebieden. Dat het binnenkomende Nederfrankisch geen verhaal had tegen de werking van de barrière die de Scheldevallei vormde, vindt dan weer zijn verklaring in het feit dat de Frankische kolonisatie niet mag worden voorgesteld als een eenmalige platwalsende beweging, maar veeleer als een gestaag proces dat (ook alweer) anderhalve eeuw en zelfs langer in beslag nam, wat door de archeologie bevestigd wordt. De oostelijke dialectgrenzen in het Nederlandse taalgebied (zoals *voete* vs. *vuut*, pl. en *boemke* vs. *beumke*, dim.) benadrukken hoe diep landinwaarts de Ingweoonse weerstand met een ‘vooral Vroegoudsaksische’ onderstroom zich liet gelden. Precies door de inwerking van die weerstand groeide uit het Nederfrankisch het Westnederfrankisch.

Buiten de barrière van de Scheldevallei was de weerstand minder sterk. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat men in het Verre Westen, waar Saksische crematie grotendeels ontbrak, Centraal-Nederlandse klankevoluties ziet wedijveren met Ingweoonse.

Die hele voorstelling doet ons afstand nemen van de opvatting dat de Nederlanden van in het begin vanuit de kustlijn overal gelijkmatig door Noordzeegermaanse groepen werden overspoeld. De westelijkste rand van de Nederlanden ontsnapte over zijn gehele lengte zelfs helemaal aan dat soort vroege kolonisatie. Het is pas omstreeks de tijd van Procopius (ca. 550) en later dat losgeslagen bevolkingsgroepen, deze keer vanuit Engeland, daar hun geluk kwamen zoeken en er zich nestelden tussen kleine groepen van een zgn. restbevolking (denk onder meer aan 847 *in territorio Menapiorum quod nunc Menpiscum appellant*) en al eerder aangekomen Franken.

Het traditionele beeld van de ‘Frankische kolonisatiebeweging’ dient dus alleszins aangevuld te worden met: ‘Germaanse groepen waaronder Saksen in verspreide opmars in de 4de eeuw’, ‘nog veel meer Saksen omstreeks 450 in de Scheldevallei en ook noordelijker tot in Utrecht’ en ten slotte in latere tijd in de streek van Boulogne ook nog ‘Angelsaksen’, getuige de namen op *-thun*. Een synoptische **kaart 5** op basis van de archeologische, historische en taalkundige (waaronder toponymische) gegevens visualiseert de Saksische aanwezigheid in de Nederlanden door de eeuwen heen.

Dat de umlaut-isoglossen een onderdeel vormen van het Ingweonse continuüm nodigde verder uit tot een bespreking van ingweonismen in het algemeen en de vroegste fase van hun verschijnen in het bijzonder.

De verspreiding van de bekende namen op *-inga haim* werd in het verleden al eens toegeschreven aan een uitstraling vanuit Romaans Artesië. Het blijkt echter dat ook die namen tot de laag van vroege ingweonismen behoren, wat op zichzelf bijdraagt tot een nog beter inzicht in de genese van de Diets-Romaanse taalgrens.

Literatuur en bronnen

- Annaert, R. (2012), 'Who were buried at the Broechem cemetery? (5th – 7th century AD, prov. of Antwerp, Belgium)'. In: Annaert, R., De Groote, K., Hollevoet, Y., Theuws, Fr., Tys, Dr. & Verslype, L. (eds.), *The very beginning of Europe? Cultural and Social Dimensions of Early-Medieval Migration and Colonisation (5th – 8th century)* (Relicta Monografieën 7). Brussel, 197-204.
- Annaert, R. e.a. (2018), *Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Broechem – The early medieval cemetery of Broechem. I (Catalogus – Catalogue) - II (Analyse – Analyses)*. Bonn.
- Annaert, R., Deforce, K. & Vandenbruaene, M. (2011), 'The cremation graves at the Broechem cemetery (prov. of Antwerp, Belgium)'. In: Panhuysen, T. & Ludowici, B. (eds.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000)* (Neue Studien zur Sachsenforschung 3), 207-216.
- Bach, A. (1954), *Deutsche Namenkunde II. Die deutschen Ortsnamen 2*. Heidelberg.
- Banniard, M. (1996), 'Die Franken zwischen Spätlatein und Altfranzösisch'. In: Von Welck, K., Wiczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 574-578.
- Bauwens-Lesenne, M. (1963), *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Westvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)* (Oudheidkundige Repertoria IV). Brussel.
- Bazelmans, J. (2009), 'The early-medieval use of ethnic names from classical antiquity. The case of the Frisians'. In: Derks, T. & Roymans, N. (eds.), *Ethnic constructs in antiquity: the role of power and tradition* (Amsterdam Archaeological Studies 13). Amsterdam, 321-337.
- Becher, M. (1999), 'Non enim habent regem idem Antiqui Saxones ... Verfassung und Ethnogenese in Sachsen während des 8. Jahrhunderts'. *Studien zur Sachsenforschung* 12, 1-32.
- Beeckmans, L. & Wellemans, G. (1985), 'Het Merovingisch grafveld van Denderwindeke'. *VOBOV-INFO* 20, 3, 1-7.

- Bellanger, G. & Seillier, Cl. (1982), *Répertoire des cimetières mérovingiens du Pas-de-Calais*. Arras.
- Berings, G. (2023), *Hak om, die boom. Een verhaal van de kerstening in Vlaanderen*. Aalter.
- Blok, D.P. (1965), 'Toponymische gegevens over Merovingisch-Karolingisch Midden- en West-Nederland'. In: Weijnen, A. (red.), *Frankisch, Merovingisch en Karolingisch* (Studia Theodisca 3). Assen, 51-62.
- Blok, D.P. (1981), 'Hoofdlijnen van de bewoningsgeschiedenis'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1. Haarlem, 143-52.
- Blok, D.P. (1981b), 'De Frankische periode tot 880'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1. Haarlem, 288-304.
- Boeles, P.C.J.A. (1951²), *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn vóóren vroeg geschiedenis*. 's-Gravenhage.
- Böhme, H. W. (1996), 'Söldner und Siedler im spätantiken Nordgallien'. In: Von Welck, K., Wieczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 91-101.
- Boretius, A. & Krause, V. (1883-1897), *Capitularia regum Francorum* I-II. Hannover.
- Bremmer, R.H. jr. (1981), 'Frisians in Anglo-Saxon England: a historical and toponymical investigation'. *Fryske Nammen* 3, 45-94.
- Buccini, A. (1992), *The development of umlaut and the dialectal position of Dutch in Germanic*. Ann Arbor.
- Buccini, A. (1995), 'Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse taallandschap'. *Taal en Tongval*. Thema-nummer 8, 8-66.
- Buccini, A. (2003), "'Ab Errore Liberato". The northern expansion of Frankish power in the Merovingian period and the genesis of the Dutch language'. In: Pijnenburg, W., Quak, A. & Schoonheim, T. (eds.), *Quod vulgo dicitur. Studien zum Altniederländischen* (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 57). Amsterdam-New York, 183-220.
- Buccini, A.F. (2010), 'Between Pre-Germanic and Pre-English: the origin of Dutch'. *Journal of Germanic Linguistics* 22.4, 301-314.

- Buchmüller-Pfaff, M. (1990), *Siedlungsnamen zwischen Spätantike und frühem Mittelalter. Die -(i)acum-Namen der römischen Provinz Belgica Prima*. Tübingen.
- Cabuy, Y. & Demeter, St. (met een bijlage van M. de Waha) (1994), *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel 8 (Anderlecht)*. Brussel.
- Callebaut, D. (1981), *Het oud kasteel te Petegem. I. De Karolingische curtis en haar ontwikkeling tot de XIIde eeuw (Archaeologia Belgica 237)*. Brussel.
- Childéric-Clovis. 1500e anniversaire 482-1982* (1982). Tournai.
- Collingwood, R.G & Myres, J.N.L. (1937), *Roman Britain and the English settlements*. Oxford.
- De Boone, W. J. (1954), *De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childerik*. Amsterdam.
- Deckers, P. (2017), 'Cultural convergence in a maritime context. Language and material culture as parallel phenomena in the early-medieval southern North Sea region'. In: Hines, J. & IJssennagger, N. (eds.), *Frisians and their North Sea neighbours from the fifth century to the Viking Age*. Woodbridge, 173-192.
- De Graeve, A. (2009/2010), *Het vergeten deel van de collectie Maertens de Noordhout boven water gehaald. Studie naar vroegmiddeleeuwse rivierdeposities in de Scheldevallei* (proefschrift Universiteit Gent).
- De Grauwe, L. (2004), 'In onvervalschten Gentschen Diet-sche'. Uit Gents vroegste klankgeschiedenis, vooral in de spiegel van zijn plaatsnamen'. In: De Caluwe J. e.a. (red.), *Taaldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal. Liber Amicorum*. Gent, 281-300.
- De Grauwe, L. (2004), 'Zijn *olla vogala* Vlaams, of zit de Nederlandse filologie met een koekoeksei in (haar) nest(en)?'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 120, 44-56.
- De Grauwe, L. (2008), 'Tweemaal Oudnederlands, of toch maar ten dele: Jan van Houts godsvrucht en vogelnesten (opnieuw) in de arena'. *Voortgang* 26, 93-105.
- Derks, T. & Roymans, N. (2002), 'Seal-boxes and the spread of Latin literacy in the Rhine delta'. In: Cooley, A. (ed.),

- Becoming Roman, writing Latin? Literacy and epigraphy in the Roman West*, 87-134.
- Derolez, R (1974), 'Cross-Channel language ties'. *Anglo-Saxon England* 3, 1-14.
- De Schutter, G. (1998), 'Nog eens over de oorsprong van het s-meervoud in het Nederlands'. *Taal en Tongval* 50, 121-134.
- De Smet, G. (1986), 'Altniederfränkisch. Eine kurze Einführung'. *Atti Accademia Peloritana dei Pericolanti Classe di Lettere Filosofia e Belle Arti* 60, 193-236.
- De Vaan, M. (2017), *The dawn of Dutch. Language contact in the western Low Countries before 1200* (North-Western European Language Evolution Supplement Series 30). Amsterdam/Philadelphia.
- De Vaan, M. (2018), *Historical development of Dutch. Phonology & morphology, dialects and stages. Leiden summer school in languages and linguistics 9-20 July, 2018*. Lausanne.
- Devalckeneer, L. (2012-2013), *De Merovingers op het spoor: onderzoek en materiaalanalyse van een Merovingisch grafveld te Strijpen*. Masterscriptie UGent.
- Dewilde, M. e.a. (2019), *Een Merovingische nederzetting en grafveld aan de Vlaamse kust. Een toevalsvondst aan de Ter Duinenlaan te Koksijde. Eindverslag* (Onderzoeksrapporten Agentschap Onroerend Erfgoed 117). Brussel.
- Dierkens, A. & Périn, P. (2003), 'The 5th-century advance of the Franks in Belgica II: history and archaeology'. In: Taayke, E. e.a. (eds.), *Essays on the Early Franks*. Groningen, 163-193.
- Dijkstra, M.F.P. (2011), *Rondom de mondingen van Rijn & Maas: landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*. Leiden.
- Dijkstra, M. & de Koning, J. (2017), 'All quiet on the western front?' The Western Netherlands and the 'North Sea Culture' in the Migration Period'. In: Hines, J. & IJssennagger, N. (eds.), *Frisians and their North Sea neighbours from the fifth century to the Viking Age*. Woodbridge, 53-74.

- Doehaerd, R. (1983), 'Het ontstaan van een gewest. De Vlaamse ruimte tijdens de vroege middeleeuwen'. In: (red. Witte, E.), *Geschiedenis van Vlaanderen. Van de oorsprong tot heden*. Brussel, 15-41.
- Dodgson, J.M. (1966), 'The significance of the distribution of the English place-name in *-ingas*, *-inga-* in South-East England'. *Medieval Archaeology* 10, 1-29.
- Ehmer, H. (1937), *Die sächsischen Siedlungen auf dem französischen 'Litus Saxonicum' (Studien zur englischen Philologie 92)*. Halle (Saale).
- Ekwall, E. (1962), *English place-names in -ing*. Lund.
- Faider-Feytmans, G. (1970), *Les nécropoles mérovingiennes*. I-II. Mariemont.
- Foerste, W. (1957), 'Geschichte der niederdeutschen Mundarten', in *Deutsche Philologie im Aufriss* I. Berlin, 1957.
- Fouché, P. (1969), *Phonétique historique du français. II. Les voyelles*. Paris.
- Frings, Th. (1944), *Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen*. Halle/Saale.
- Frings, Th. (1960), 'Ingwäonisches in den Bezeichnungen der Zehnerzahlen. Von England über Friesland an den Niederrhein'. In: *Fryske Studzjes oanbean oan prof. dr. J. H. Brouwer op syn sechstichste jierdei 23 augustus 1960*. Assen, 7-39.
- Goossens, J. (1970), 'Niederländische Mundarten vom Deutschen aus gesehen'. *Niederdeutsches Wort* 10, 61-80.
- Goossens, J. (1980), *Middelnederlandse vocaalsystemen*. Gent.
- Goossens, J. (1988), 'Het Nederlandse taalgebied'. In: *Geenboek van de eeuwfeestviering van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (1886-1986)*. Gent, 65-88.
- Goossens, J. (1996), 'Hoe is het Nederlandse taalgebied tot stand gekomen?'. *Neerlandica Wratislaviensia* 9, 63-78.
- Goossens, J. (2009), *De Genker toonaccenten en hun dialectgeografische inbedding, n.a.v. zijn tachtigste verjaardag met een voorwoord en een bibliographie door J. Cajot*. Tongeren, 2009.
- Grahn-Hoek, H. (2002), 'Stamm und Reich der frühen Thüringer nach den Schriftquellen'. *Zeitschrift des Vereins für thüringische Geschichte* 56, 7-90.

- Gysseling, M. (1961), 'Proeve van een Oudnederlandse grammatica (I)'. *Studia Germanica Gandensia* 3, 9-52.
- Gysseling, M. (1969), 'Overzicht over de toponymie van Frans-Vlaanderen'. *Naamkunde* 1, 167-174.
- Gysseling, M. (1969b), 'Nederzettingsnamen in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland'. In: Gysseling, M. & Verhulst, A.E., *Nederzettingsnamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland*. Leuven/Brussel, 5-35.
- Gysseling, M. (1972), 'De verfransing in Noord-Frankrijk'. *Naamkunde* 4, 53-70.
- Gysseling, M. (1975), 'Hoofdlijnen in de evolutie van het Nederlandse vocalensysteem'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 49, 25-59.
- Gysseling, M. (1978), 'De geschiedenis van onze taal'. In: *Twintig eeuwen Vlaanderen*. Hasselt 9, 3, 11-43.
- Gysseling, M. (1981), 'Germanisering en taalgrens'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* I, 100-115.
- Gysseling, M. (1983), 'Waar leerde de H. Amandus Nederlands spreken?'. *Heemkundig Nieuws* 11, 6-7
- Gysseling, M. (1993) 'Oude toponiemen in de Vier Ambachten'. In: de Kraker, A.M.J. e.a. (red.), *Over den Vier Ambachten' – 750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande, 169-174.
- Gysseling, M. (1997), 'Geschiedenis van de verbindingsklank in samenstellingen'. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1, 9-26.
- Gysseling, M. & Blok, D.P. (1959), *Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht*. Amsterdam.
- Halsall, G. (2007), *Barbarian migrations and the Roman West*. New York/Cambridge.
- Halsall, G. (2009), *Cemeteries and society in Merovingian Gaul*. Leiden.
- Haubrichs, W. (1983), 'Siedlungsnamen und frühe Raumorganisation im oberen Saargau. Ortsnamenlandschaften in Lothringen und im Elsass und die Weissenburger Gründersippen I'. In: Haubrichs, W. & Ramage, H. (Hrsg.) *Zwischen*

- den Sprachen. Siedlungs- und Flurnamen in germanisch-romanischen Grenzgebieten.* Saarbrücken, 221-287.
- Haubrichs, W. (1992), 'Die Sprachgestalt der germanischen Ortsnamenüberlieferung des siebten und achten Jahrhunderts im Saar-Mosel-Raum. Zum Ortsnamenformular der frühen Urkunden der Klöster Weissenburg, Echternach und Prüm'. In: Schützeichel, R. (Hsgb.), *Philologie der ältesten Ortsnamenüberlieferung. Kieler Symposium 1. bis 3. Oktober 1991.* Heidelberg, 192-263.
- Haubrichs, W. (1996), 'Sprache und Sprachzeugnisse der merowingischen Franken'. In: Von Welck, K., Wiczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas.* Mainz, 559-573.
- Heeroma, K. (1965), 'Wat is Ingweoons?'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 81, 1-15.
- Heeroma, K. (1972), 'Zur Raumgeschichte des Ingwäonischen'. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 39, 267-283.
- Heeroma, K. & Naarding, J. (1961), *De ontfriesing van Groningen.* Zuidlaren.
- Hines, J. (1995), 'Focus and boundary in linguistic varieties in the North-West Germanic continuum'. In: *Friesische Studien II.* North-Western European Language Evolution. Supplement 12, 35-62.
- Hoerbeke, M. (1968), *De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde. 13^e eeuw-ca. 1500* (Spelling en klankleer). Gent.
- Jackson, K. (1956), *Language and history in Early Britain.* Edinburgh.
- Jardez, L. (1998), *Glossaire picard tournaisien.* Tournai.
- King, P.K. (1966), 'Drie afwijkingen in het Nederlands'. *Leuvense Bijdragen* 55, 1-28.
- Kleiber, W. (1985), 'Probleme romanisch-germanischen Sprachkontakts an der Mosel, vornehmlich im Bereich der Prosodie von Toponymen'. In: Schützeichel, R. (Hrsg.) *Giessener Flurnamen-Kolloquium 1. bis 4. Oktober 1984.* Heidelberg, 528-545.

- Klein, Th. (2004), 'Wann entstand das Altsächsische?'. *Jahrbuch des Vereins für Niederdeutsche Sprachforschung* 127, 7-22.
- Krogh, St. (2013), 'Die Anfänge des Altsächsischen'. *North-Western European Language Evolution* 66/2, 141-168.
- Kroonen, G. (2013), *Etymological dictionary of Proto-Germanic*. Leiden-Boston.
- Künzel, R.E., Blok, D.P. & Verhoeff, J.M. (1988), *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Laux, F. (1996), 'Die Sachsen – Nachbarn und Gegenspieler der Franken'. In: Von Welck, K., Wiczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 331-337.
- Lewis, H. & Pedersen (1961), *A concise comparative Celtic grammar*. Göttingen.
- Lindemans, J. (1940) *Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt* (Nomina Geographica Flandrica, Studiën V, 1). Brussel.
- Lippok, F.E. (2020), 'The pyre and the grave: early medieval cremation burials in the Netherlands, the German Rhineland and Belgium'. *World Archaeology* 52.1, 147-162.
- Martin, K.N. (1971), 'Some textual evidence concerning the continental origin of the invaders of Britain in the fifth century'. *Latomus* 30, 83-104.
- Monsieur, P. (2014), 'De transformatie van de Romeinse naar de Germaanse wereld (3de-8ste eeuw). De casus Velzeke en de omliggende regio: een verhaal van continuïteit of discontinuïteit?'. In: Callebaut, D. & van Cuyck, H. (red.), *De erfenis van Karel de Grote. 814-2014*. Gent, 51-63.
- Mordek, H. (1996), 'Leges und Kapitularien'. In: Von Welck, K., Wiczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 488-498.
- Müller-Wille, M. (1996), 'Königtum und Adel im Spiegel der Grabfunde'. In: Von Welck, K., Wiczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 206-221.
- Nègre, E. (1990-91), *Toponymie générale de la France. Etymologie de 35.000 noms de lieux*. I-III. Genève.

- Nicolay, J.A.W. (2014), *The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)*. Groningen.
- Niebuhr, B.G. (ed.) (1833), *De Bello Gothico*, iv, c. 20 (*Corpus Scriptorum historiae Byzantinae*, II - Griekse tekst, met Latijnse vertaling). Bonn, 559-560.
- Niermeyer, J.F. (1976), *Mediae Latinitatis lexicon minus*. Leiden, 1976.
- Pfister, M. (1973), 'Die sprachliche Bedeutung von Paris und der Île-de-France vor dem 13. Jahrhundert'. *Vox Romanica* 32, 217-253.
- Philippa, M.L.A.I. (1987), *Noord-Zee-Germaanse ontwikkelingen. Een keur van fonologische, morfologische en syntactische parallellen op Noord- en Noordzeegermaans gebied*. Alblisserdam.
- Pierrard, J.-M. (2007), 'Les origines d'Uccle'. *Ucclesia* 2007 (nr. 216), 3-12.
- Pieters, M., Zeebroek, I., Demerre, I. & Lenaerts, T. (2008), *Scheepswrakken en sloopsonderdelen in rivieren en aan land*. Archeologisch Erfgoed Vlaanderen.
- Pitz, M. & Schorr, A. (2003), 'Vorgermanische und 'fränkische' Toponyme im Siedlungsraum der Franken. Überlegungen zu ihrem sprachgeschichtlichen Erkenntniswert'. In: Taayke, E. e.a. (eds.), *Essays on the Early Franks*. Groningen, 62-114.
- Quak, A. (2002), 'Nordic and North Sea Germanic relations'. In: Bandle, O. e.a. (ed.), *The Nordic languages*. Berlin/New York.
- Ramat, P. (1969), *Grammatica dell'Antico Sassone*. Milano.
- Ramat, P. (1976), *Das Friesische. Eine sprachliche und kulturgeschichtliche Einführung*. Innsbruck.
- Rentenaar, R. (1992), 'Die südwestniederländischen Ortsnamen auf -inge(n) aus nordseegermanischer Sicht'. In: Schützeichel, R. (Hsgb.), *Philologie der ältesten Ortsnamenüberlieferung. Kieler Symposium 1. bis 3. Oktober 1991*. Heidelberg, 38-66.

- Roelandts, K. (1965), 'Sele und heim'. In: *Namenforschung. Festschrift für Adolf Bach*. Heidelberg, 273-299 (ook als *Nomina Geographica Flandrica*, Studiën 11. Brussel, 1965).
- Roelandts, K. (1973), 'Boekbespreking van 'F. Petri, Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur im Frankenreich''. *Naamkunde* 5, 190-191.
- Rogge, M. (1985), 'Nieuwe gegevens omtrent de continuïteit en het ritueel van de brandrestengraven in de Scheldevallei. Brandrestengraven van de vroeg-Romeinse tijd tot de vroege middeleeuwen en sacrale kuilen uit de Romeinse tijd te Velzeke'. *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis* 2, 91-103.
- Rogge, M. (1996), 'Van tijdelijk herstel tot desintegratie (van Diocletianus tot Honorius, 284-423)'; 'De consolidatie (van Chlodio tot Clovis, ca. 430-511)'. In: Lamarcq, D. & Rogge, M. (red.), *De Taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*. Leuven, 99-137; 138-157.
- Rogge, M. (2004), 'Sint-Gillis-Dendermonde (Prov. East-Flanders), Grave B2-1993 and the 5th-century migrations of Thuringian *foederati* in the Scheldt Valley and Northern France'. In: Vermeulen F. e.a. (eds.), *Archaeology in confrontation. Aspects of Roman military presence in the Northwest. Studies in honour of prof. em. Hugo Thoen*. Ghent, 393-423.
- Roosens, H. & Gyselinck, J. (1975), *Een Merovingisch grafveld te Beerlegem*. I-II (Archaeologia Belgica 170). Brussel.
- Rooth, E. (1949), *Saxonica*, Lund.
- Rooth, E. (1979), *Nordseegermanische Studien* I (Filologiskt arkiv 22). Lund.
- Russchen, A. (1967), *New light on Dark-Age Frisia*. Drachten.
- Samuels, M.L. (1971), 'Kent and the Low Countries: some linguistic evidence'. In: Aitken, A. J., McIntosh, A. & Pálsson, H. (eds.), *Edinburgh Studies in English and Scots*. London, 3-19.
- Schlauch, W. (1962), *Die altsächsischen Personennamen vor dem Jahre 1000*. Lund-Kopenhagen.
- Schmidt, B. (1996), 'Das Königreich der Thüringer und seine Eingliederung in das Frankenreich'. In: Von Welck, K.,

- Wieczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.) *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 285-297.
- Schmidt-Wiegand, R. (1968), 'Sali. Die Malbergischen Glossen der Lex Salica und die Ausbreitung der Franken'. *Rheinische Vierteljahrsblätter* 32, 140-166.
- Schmidt-Wiegand, R. (1977), 'Das Dorf nach dem Stammesrechten des Kontinents'. In: Jankuhn, H., Schützeichel R. & Schwind, Fr. (Hrsg.), *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. Siedlungsform – wirtschaftliche Funktion – soziale Struktur*. Göttingen, 408-443.
- Schrijver, P. (1999), 'The Celtic contribution to the development of the North Sea Germanic vowel system, with special reference to Coastal Dutch'. *North-Western European Language Evolution* 35, 3-48.
- Schrijver, P. (2014), *Language contact and the origins of the Germanic languages*. New York-London.
- Schrijver, P. (2017), 'Frisian between the Roman and the early-medieval periods'. In: Hines, J. & IJssennagger, N. (ed.), *Frisians and their North Sea neighbours from the fifth century to the Viking Age*. Woodbridge, 53-74.
- Seebold, E. (2003), 'Die Herkunft der Franken, Friesen und Sachsen'. In: Taayke, E. e.a. (eds.), *Essays on the Early Franks*. Groningen, 24-34.
- Smith, A.H. (1956), *English place-name elements I-II*. Cambridge, 1956.
- Soulat, J. (2009), 'La pénétration des groupes saxons et anglo-saxons dans le Ponthieu entre la fin du IVe et le milieu du VIe siècle'. *Revue archéologique de Picardie*, n° 1-2, 27-35.
- Soulat, J., Bocquet-Liénard, A, Savary, X. & Hincker, V. (2012), 'Hand-made pottery along the Channel coast and parallels with the Scheldt valley'. In: Annaert, R., De Groote, K., Hollevoet, Y., Theuws, Fr., Tys, Dr. & Verslype, L. (eds.), *The very beginning of Europe? Cultural and social dimensions of early-medieval migration and colonisation (5th – 8th century)* (Relicta Monografieën, 7). Brussel, 215-224.
- Springer, M. (1996), 'Salier und Salisches Recht – Beobachtungen zu den Wörtern *Salii* und *Salicus*'. In: Von Welck,

- K., Wiczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 485-487.
- Staab, F. (1996), 'Die Gesellschaft des Merowingerreichs'. In: Von Welck, K., Wiczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 479-484.
- Stenton, F.M. (1947), *Anglo-Saxon England*. Oxford.
- Stiles, P. (2013), 'The Pan-West Germanic isoglosses and the subrelationships of West Germanic to other branches'. *North-Western European Language Evolution* 66/1, 5-38.
- Stolte, B.H. (1965), 'Het probleem van de Saksen'. *Annalen van het Thijmgenootschap* 53, 12-25.
- Taayke, E. (2003), 'Wir nennen sie Franken und sie lebten nördlich des Rheins, 2.-5. Jh.'. In: Taayke, E. e.a. (eds.), *Essays on the Early Franks*. Groningen, 1-23.
- Taeldeman, J. (1982), 'Ingwäonismen' in Flandern'. In: Sture Ureland, P. (Hrsg.), *Die Leistung der Strataforschung und der Kreolistik*. Tübingen, 277-296.
- Theuws, F.C. (1988), *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen* (proefschrift Universiteit Amsterdam).
- Theuws, F. (2019), 'Burial archaeology and the transformation of the Roman world in Northern Gaul (4th to 6th centuries)'. In: Brather-Walter S. (ed.), *Archaeology, history and biosciences. Interdisciplinary perspectives* (Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 107). Berlin-Boston, 125-150.
- Theuws, F. & Hiddink, H.A. (1996), 'Der Kontakt zu Rom'. In: Von Welck, K., Wiczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 66-80.
- Thoen, H. (1999), 'De Romeinen in onze gewesten. Een confrontatie van de historische bronnen en de archeologische gegevens', in: Art, J. (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 4: archeologie*. Gent, 277-348.
- Tummers, P. (1962), *Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen*, Assen.
- Tummers, P. (1965), 'Toponymische gegevens over Merovingisch-Karolingisch Brabant en Limburg'. In: Weijnen, A.

- (red.), *Frankisch, Merovingisch en Karolingisch* (Studia Theodisca 3). Assen, 34-50.
- TW: Gysseling, M. (1960), *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Brussel.
- TWOZV: *Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen (tot 1500)*, zie: <http://bouwstoffen.kantl.be/tw-ozvl>.
- Tys, D. (2014), 'De problematiek van de vroegmiddeleeuwse migraties en diversiteit, en het ontstaan van middeleeuws Europa'. In: Callebaut, D. & van Cuyck, H. (red.), *De erfenis van Karel de Grote. 814-2014*. Gent, 43-49.
- Udolph, J. (1994), *Namenkundliche Studien zum Germanenproblem* (Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 9). Berlin - New York.
- Udolph, J. (2012), 'The colonisation of England by Germanic tribes on the basis of place-names'. In: Stenroos, M., Mäkinen, M. & Særheim, I. (eds.), *Language contact and development around the North Sea*. Amsterdam - Philadelphia, 23-52.
- Van Beek, R. (2010), *Reliëf in tijd en ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen de vroege prehistorie en middeleeuwen*. Leiden.
- Van Bostraeten, H. Ch. (1972), *De nederzetting Sloten en de Merovingische begraafplaats te Gent-Port Arthur*. Brussel.
- Van Bree, C. (1977), *Leerboek voor de historische grammatica. Klank- en vormleer, met een beknopte grammatica van het Gotisch*. Groningen.
- Van der Gucht, K. (1991a), 'Het Merovingische grafveld van Overboelare (Geraardsbergen, O.-Vl.)'. *Het Land van Aalst* 43, 153-169.
- Van der Gucht, K. (1991b), 'Het Merovingisch grafveld van Lede (O.-Vl.)'. *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis* 62, 157-220.
- Van der Sijs, N. (2019), *15 Eeuwen Nederlandse taal*. Gorredijk.
- Van der Tuuk, L. (2016), *De Franken in België en Nederland. Heersers in de vroege middeleeuwen*. Utrecht.

- Van der Velde, H.M. (2011), *Wonen in een grensgebied. Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr.)* (Nederlandse Archeologische Rapporten). Amersfoort.
- Van Doorselaer, A. (1977), 'La vallée de l'Escaut à l'époque mérovingienne. Quelques réflexions critiques'. *Helinium* 17, 209-230.
- Van Doorselaer, A. (2010), 'Merovingers en Merovingische cultuur'. In: Verlaeckt, K. e.a., *Dendermonde van Metaaltijden tot vroege middeleeuwen*. Dendermonde, 75-94.
- Van Doorselaer, A. & Rogge, M. (1985), 'Continuité d'un rite funéraire spécifique dans la Vallée de l'Escaut de L'Âge du Fer au Haut Moyen Âge'. *Les Etudes Classiques* 53, 153-170.
- Van Durme, L. (1969-1971), 'Een Merovingische begraafplaats te Zottegem-Velzeke'. *Jaarboek van de Zottegemse Kulturele Kring*, 67-85.
- Van Durme, L. (1983), 'De vroege Germaans-Romaanse taalgrens in België en Noord-Frankrijk'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 57, 189-247.
- Van Durme, L. (1996), *Galloromaniae neerlandicae submersae fragmenta*. Gent.
- Van Durme, L. (2003), 'Oude taaltoestanden in en om de Nederlanden. Een reconstructie met de inzichten van M. Gyseling als leidraad'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 75, 243-381.
- Van Durme, L. (2017), 'De 'Romaanse enclave' tussen Brussel en Aalst'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 89, 207-246.
- Van Durme, L. (2020), 'Nog over *donk*, *horst* en *lo* en over taaleilanden n.a.v. J. Van Loons publicatie *Lo, Donk, Horst. Taalkunde als sleutel tot de vroege middeleeuwen*'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 92, 157-216.
- Van Es, W.A. (1968), 'Friezen en Romeinen'. In: Kalma, J.J., Spahr van der Hoek, J.J. & De Vries, K. (red.), *Geschiedenis van Friesland*. Drachten.
- Van Es, W.A. (1968b), *Grafitueel en kerstening*. Bussum.

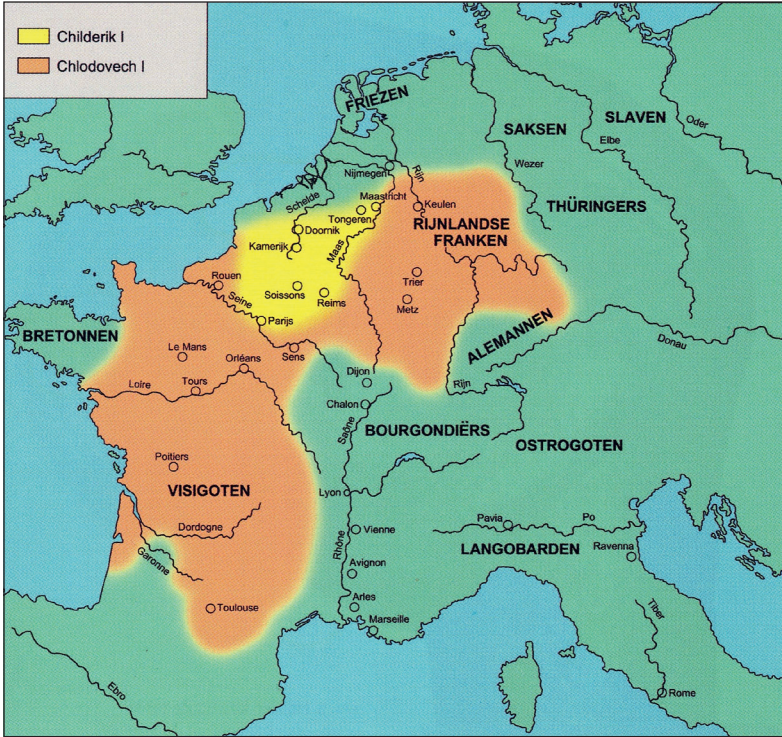
- Van Loon, J. (1987), 'De genitief meervoud in het Oudnederlands'. *Taal en Tongval. Themanummer 1*, 87-96.
- Van Loon, J. (1995), 'Waarom heeft het Nederlands geen umlaut op lange vocalen?'. *Taal en Tongval 47*, 168-172.
- Van Loon, J. (1995b), 'Een Laatoudnederlands sjibbolet'. *Taal en Tongval. Themanummer 8*, 67-90.
- Van Loon, J. (1999), 'De *r*-metathesis en haar gevolgen voor de fonologie en de morfologie van het Vroegmiddelnederlands'. *Taal en Tongval. Themanummer 12*, 103-135.
- Van Loon, J. (2000), *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'. Een bijdrage van de diachrone semantiek tot de sociaal-economische geschiedenis van Noord-West-Europa, inzonderheid van de Nederlanden*. Gent.
- Van Loon, J. (2005), *Principles of historical morphology*. Heidelberg.
- Van Loon, J. (2014), *Historische fonologie van het Nederlands*. Schoten.
- Van Loon, J. (2016), 'Lanaken en de vroegste geschiedenis van Franken en Merovingen'. *Verslagen & Mededelingen van de KANTL 126*, 11-76.
- Van Loon, J. (2017), *Lo, Donk, Horst. Taalkunde als sleutel tot de vroege middeleeuwen*. Gent.
- Van Loon, J. (2019), 'De riviernaam *Rupel* en het toponiem *Rupelmonde*'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie 91*, 197-246.
- Van Loon, J. & Wouters, A. (1991), 'De ouderdom van de taalgrens in het stroomgebied van de Zenne'. *Taal en Tongval 43* (1991), 47-67.
- Van Thienen, V. (2016), *Abandoned, neglected and revived. Aspects of Late Roman society in Northern Gaul*. Doctorale dissertatie UGent.
- Van Thienen, V. (2020), 'Archaeology practice obscuring our understanding of the Late Roman fifth century?' *Theoretical Roman Archaeology Journal 3* (1):4, 1-20.
- Van Uytfanghe, M. (1981), 'La vallée de l'Escaut et de ses affluents à l'époque mérovingienne: le témoignage des textes'. In: A. Van Doorselaer (red.), *De Merovingische beschaving in*

- de Scheldevallei* (Handelingen van het internationaal colloquium Kortrijk, 28-30 oktober 1980) Kortrijk.
- Veh, O. (1978), *Prokop: Werke - Prokop Gotenkriege* (ed. Griechisch-Deutsch). München, 1978.
- Verhulst, A. (1969), 'Nederzettingsnamen uit de vroege middeleeuwen historisch benaderd: -ingahaim, sali, kouter'. In: Gysseling, M. & Verhulst, A.E., *Nederzettingenamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland*. Leuven/Brussel, 36-51.
- Verhulst, A. (1981), 'Landbouw'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1. Haarlem, 166-182.
- Verhulst, A. & Blok, D. P. (1981), 'Het natuurlandschap'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1. Haarlem, 116-152.
- Verhulst, A. & Blok, D. P. (1981b), 'De agrarische nederzettingen'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1. Haarlem, 153-164.
- Vermeulen, F. (1992), *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventaris en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*. Gent.
- Versloot, A. & Adamczyk, E. (2017), 'The geography and dialects of Old Saxon. River-basin communication networks and the distributional patterns of North Sea Germanic features in Old Saxon'. In: Hines, J. & IJssennagger, N. (ed.), *Frisians and their North Sea neighbours from the fifth century to the Viking Age*. Woodbridge, 125-pf148.
- Verwers, W.J.H. (1987), 'North Brabant in Roman and Early Medieval Times 4: The Merovingian Cemeteries'. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 37, 173-223.
- Vierck, M. (1970), 'The origin and date of the ship's figure-head from Moerzeke-Mariakerke, Prov. Antwerpen'. *Helinium* 10, 139-149.
- Von Welck, K., Wiczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.) (1996), *Die Franken – Wegbereiter Europas (6.-8. Jahrhundert): Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben. Katalog – Handbuch*. Mainz.

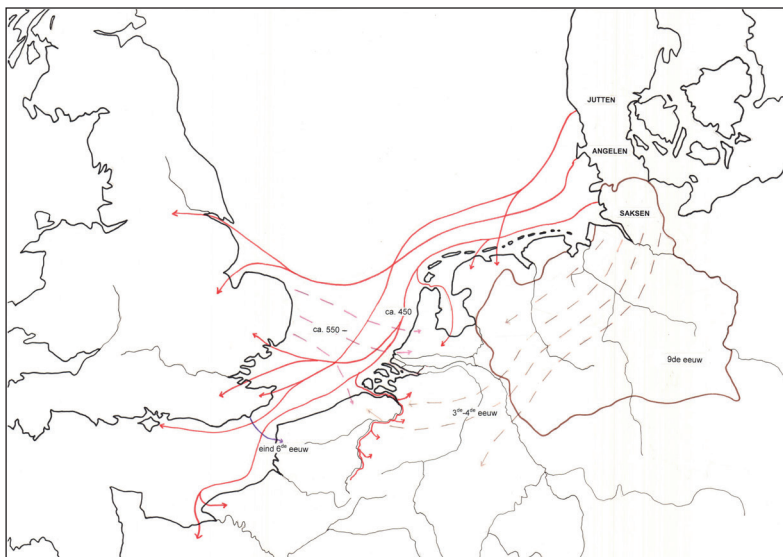
- Weijnen, A. (1965), 'Oude Engels-Nederlandse parallellen'. *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 385-401.
- Wieczorek, A. (1996), 'Kirche und Staat – Der Weg ins christliche Abendland'. In: Von Welck, K., Wieczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 346-357.
- Wood, I. (1996), 'Franken und Angelsachsen'. In: Von Welck, K., Wieczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 341-345.
- Wood, I. (1996b), 'Die Franken und ihr Erbe – "Translatio Imperii" '. In: Von Welck, K., Wieczorek, A. & Ament, H. (Hrsg.), *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 358-364.
- Ypey, J. (1959), 'De verspreiding van de vroeg-middeleeuwse vondsten in Nederland'. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 9, 98-118.

Afbeelding 2. Eikenhouten boegbeeld van een Saksisch vaartuig, in 1934 opgebaggerd uit de Schelde in Appels, 450/550. British Museum inv. 1938, 2-2,1 (replica in het Vleeshuismuseum van Dendermonde)

Kaart 3. De veroveringen van de Salische koningen Childerik (450-481) en Chlodowich (481-511), naar Van der Tuuk 2016, afb. 1. De Angelsaksische en Saksische veroveringen ontbreken op deze kaart.

Kaart 5. Synoptische kaart: Saksisch en Angelsaksisch in de Nederlanden op basis van archeologie, historische bronnen en toponymie

1. 3de-4de eeuw – half-sedentaire Saksische golven (*oranje*); 2. ca. 450 – grote sedentaire Saksische golf als onderdeel of uitvloeisel van de *adventus Saxonum vel Anglorum* (*rood*); 3. vanaf ca. 550 – Angelsaksische golven (*roze*); 4. vanaf eind 6de eeuw – Angelsaksische immigratie om Boulogne-sur-Mer (*paars*); 5. 9de eeuw – het ‘Saksische Rijk’ na expansie (*bruin*)